

Арешенков Ю.О.

А 80 Синтаксис сучасної української мови Навчальний посібник для студентів факультету української філології. – Кривий Ріг: КрДПУ, 2005. – 88 с.

Навчально-методичний посібник містить конспект лекцій з основних тем курсу "Синтаксис складного речення", плани практичних занять, схеми синтаксичного аналізу складних речень різних типів, матеріали до самостійної роботи студентів. Основні теми курсу розглядаються у відповідності до вузівської програми з урахуванням сучасних поглядів на синтаксичні явища.

Рецензенти:

В.А. Городецька,
доцент, кандидат філологічних наук;
Ж.В. Колоїз,
доцент, кандидат філологічних наук.

© Арешенков Ю.О., 2005

ЧАСТИНА 1. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Тема 1. Синтаксис як наука

План лекції:

1. Предмет синтаксису.
1. Синтаксичні одиниці.
2. Синтаксичні зв'язки та їх типи.

1.1. Всяка мова складається із *словника* – системи мовних знаків – та *граматики* – правил оперування ними. Граматика мови вивчається двома розділами мовознавчої науки: морфологією та синтаксисом. У полі зору морфології перебувають форми словозміни та граматичні категорії, синтаксис же вивчає способи поєднання слів у словосполучення та речення.

Синтаксичні конструкції утворюють синтаксичний рівень мови, одиниці якого складаються з одиниць нижчих рівнів – слів. Одиниці синтаксичного рівня мови (їх типи, функції, значення та взаємодія) і закономірності їхнього поєднання (синтаксичні зв'язки та синтаксичні відношення) складають **предмет** синтаксису як науки, що складається з трьох розділів.

Синтаксис словосполучення вивчає способи реалізації сполучувальних можливостей слова – синтаксичні зв'язки – та смислові відношення, які вони виражають – синтаксичні відношення.

Синтаксис речення розглядає формальні, семантичні та комунікативні аспекти простого і складного речення як цілісної предикативної та поліпредикативної одиниці, а також види і способи вираження відношень, що формують складне речення.

Синтаксис тексту (актуальний синтаксис) досліджує модифікації, яких зазнає речення при входженні в структуру тексту, а також правила адаптації речення до контексту та ситуації мовлення.

1.2. В історії граматики існували різні погляди на склад синтаксичних одиниць, що було причиною існування різних синтаксичних теорій. Сучасна академічна наука в цьому питанні спирається на наукову традицію, започатковану граматицизмом вченням В.Виноградова. За його теорією, синтаксис слід розглядати як систему, що складається з двох ярусів, а вихідною, елементарною одиницею синтаксичного рівня є **словоформа** – лексема з конкретно реалізованими граматичними значеннями. У межах синтаксичної науки словоформи розглядаються з погляду їх участі в побудові словосполучень та речень, власне форми слів досліджуються морфологією.

Словосполучення та речення – синтаксичні конструкції, утворені із словоформ на основі синтаксичного зв'язку. Певний час синтаксис розуміли або як учення про словосполучення (речення при цьому тлумачилося як закінчене словосполучення), або про речення та його члени.

За В.Виноградовим, **словосполучення** – синтаксична одиниця, що виникає в результаті поєднання слова з формою іншого слова на основі підрядного зв'язку, напр.: *пізня весна, фарби весни, тихо співати*. Словосполученню протистоїть просте речення. На відміну від словосполучення, яке виконує номінативну функцію, речення є одиницею спілкування і виконує функцію комунікативну. Зміст, семантика речення є актуалізованою, тобто пов'язаною з дійсністю через модальну й часову характеристику: *Він говорить // Він говорив би // Нехай він говорить*.

Віднесеність змісту речення до дійсності виражається через категорію **предикативності**, яку утворює комплекс граматичних значень, співвідносних з актом мовлення. Модальність кваліфікує зміст речення як реальний чи нереальний (насамперед способами формами дієслова); темпоральність співвідносить його з моментом мовлення, а персональність – з учасниками комунікативного акту. Предикативність є категорією універсальною і притаманна кожному конкретному реченню.

Таким чином, найважливіші відмінності між основними синтаксичними одиницями полягають у наступному:

Речення	Словосполучення
предикативність	непредикативність
комунікативна функція	номінативна функція
можливість однокомпонентності	неоднокомпонентність

Прості речення можуть об'єднуватися й утворювати ще одну синтаксичну одиницю – складне речення, тому синтаксис слід розглядати як учення про три синтаксичні одиниці. Назвемо їх:

- словосполучення – непередикативна синтаксична одиниця, що складається із словоформ, пов'язаних між собою синтаксичним зв'язком;
- речення – передикативна синтаксична одиниця, що складається із словосполучень або з однієї словоформи;
- складне речення – поліпередикативна синтаксична одиниця, що складається з речень, пов'язаних між собою синтаксичним зв'язком.

1.3. Синтаксичні конструкції є багатокомпонентними одиницями, самі ж компоненти перебувають між собою в певних синтаксичних відношеннях. Ці відношення виражаються **синтаксичними зв'язками** – формальним лінійним поєднанням компонентів синтаксичних одиниць.

Два основних типи синтаксичного зв'язку – сурядність і підрядність – різняться рівноправністю або нерівноправністю граматичної залежності поєднаних компонентів. Граматична рівноправність сурядності виявляється в тому, що один компонент не може осмислюватися як ознака іншого: *весна і сонце*, на відміну від *весняне сонце, сонце весни*. Граматична нерівноправність – підрядність – виявляється в тому, що підпорядкований компонент осмислюється як ознака головного (опорного). Сурядним зв'язком поєднуються однорідні члени речення та частини складносурядного речення, підрядним – словоформи у складі словосполучення та речення, а також частини складнопідрядного речення.

Розрізняють два види **сурядного зв'язку**: відкритий, яким об'єднується різна кількість компонентів (*У магазині продаються зошити й альбоми, олівці й пензлики...*), та закритий, яким об'єднується лише два компоненти (*Світить, та не гріє*).

Види **підрядного зв'язку** виділяються за характером морфологічного вираження.

Узгодження – підрядний зв'язок, при якому залежний компонент уподібнюється головному в однойменних граматичних категоріях (роду, числа, відмінка). Головним компонентом таких словосполучень завжди є іменник, залежним – переважно прикметник, рідше займенник або порядковий числівник. Узгодження може бути повним (напр., *зелена трава* → *зелених трав...*) або неповним (*студентка-філолог, місто-Бровари*).

Керування – підрядний зв'язок, при якому головний компонент вимагає від залежного певного відмінка без прийменника або з прийменником. Залежний компонент таких словосполучень завжди іменник (займе-

ник), головний – різні частини мови. При сильному керуванні головне слово вимагає обов'язкової словоформи, яка поширює, пояснює його семантику. Спостерігається переважно в об'єктних словосполученнях при перехідних дієсловах: *читати книгу, слухати лекцію*. Слабке керування не зумовлюється семантикою головного слова і не є обов'язковим. Зустрічається переважно у словосполученнях з обставинними значеннями, напр.: *приїхати автобусом // приїхати на автобусі*.

Прилягання – підрядний зв'язок, при якому залежним компонентом є незмінюване слово (найчастіше прислівник): *читати вголос, вдало відповідати*.

Синтаксичними зв'язками поєднуються компоненти, які знаходяться між собою в певних смислових відношеннях. Прямої залежності між типом зв'язку та типом відношень немає. У межах сурядного зв'язку розрізняються єднальні, протиставні, розділові синтаксичні відношення. Через підрядний зв'язок реалізуються відношення атрибутивні, об'єктні (суб'єктні), обставинні.

Для вираження синтаксичних зв'язків використовуються різні **синтаксичні засоби**, серед яких головна роль належить формам словозміни (флексіям): *Пахне хлібо // Пахне хлібом*. До синтаксичних засобів відносяться також службові слова: прийменники (доповнюють роль флексій, уточнюють значення відмінків), частки, сполучники (сурядності і підрядності). Іноді синтаксичні значення можуть передаватися за допомогою порядку слів, напр.: *Таксі (Н.в.) доганяє автобус (Зн.в.) // Автобус (Н.в.) доганяє таксі (Зн.в.)*.

Тема 2. Словосполучення

План лекції:

1. Словосполучення як одиниця синтаксису.
2. Словосполучення та інші сполучення слів.
3. Класифікація словосполучень.

2.1. Більшості слів лексикону притаманна полісемія. Між тим, значення певного слова може уточнюватися завдяки його сполученню з іншими словами у відповідному контексті. При цьому діють певні законо-

мірності поєднання слів у відповідності до правил лексики, морфології та синтаксису. Так, слова обов'язково мають сполучатися за смыслом (не можна **кучерява ручка, *співати коноплі*). Лексична сполучуваність є предметом дослідження лексикології. Самі ж моделі поєднання слів і їхню класифікацію вивчає синтаксис словосполучення.

В історії мовознавства ця синтаксична одиниця трактувалася принаймні з двох точок зору. За однією, словосполученням можна вважати будь-яку пару граматично зв'язаних слів (сурядну і підрядну, предикативну і непередикативну), тобто мінімальну граматичну і смислову єдність, вицленовану з речення.

За іншою, що знайшла більше поширення, словосполучення існує поза реченням і є номінативною одиницею, яка в розчленованому вигляді виражає одне поняття. Основна функція словосполучення – номінативна, тобто воно виступає складним найменуванням і в цьому є подібним до слова. Крім того, словосполучення може бути джерелом новоутворень і поповнювати словник (напр. *збірна команда → збірна*), а також вступати зі словом у синонімічний ряд (*молода людина – юнак, парубок, легінь...*).

Між тим, словосполучення суттєво відрізняються від лексем та фразеологізмів, бо не відтворюються (із словника), а створюються за певними моделями. Синтаксис вивчає не конкретні словосполучення або речення, а моделі їх створення.

2.2. Не всяке синтаксичне сполучення слів вважається словосполученням. Не утворюють словосполучень, а отже не є предметом синтаксису:

- предикативне сполучення слів (актуалізоване, виконує комунікативну функцію);
- відокремлені другорядні члени речення (залежна словоформа інтонаційно відділена від опорної і вступає з нею в напівпредикативні відношення);
- ряди однорідних членів (протиставлені словосполученню за типом синтаксичного зв'язку – сурядністю);
- об'єднання форм займенника з іншим займенником або прикметником (типу *ми самі, хтось інший*);
- аналітичні форми слова, тобто сполучення повнозначних слів із службовими (типу *більш зручний, біля лісу, буду говорити*);
- прийменниково-відмінкові форми (*перед прірвою, за річкою*);
- сполуки іменників або прикметників із дісловом-зв'язкою (*стану студентом, буду відмінником*).

Лексикалізовані сполучення слів (*Кривий Ріг, Суха Балка*) та фразеологічні сполуки (*досягти вершини слави, грати першу скрипку*) також не є синтаксичними одиницями. Семантично і функціонально вони стали еквівалентами окремого слова.

Таким чином, **словосполучення** – це непередикативне поєднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку, яке служить розчленованим найменуванням єдиного поняття.

2.3. Словосполучення класифікуються за 1) структурою, 2) семантикою, 3) за морфологічною характеристикою опорного слова.

За **структурою** словосполучення поділяються на синтаксично вільні і синтаксично нечленовані (цілісні), а також на прості і складні.

У **вільних словосполученнях** зберігається лексичне і граматичне значення компонентів, кожний з яких є членом речення, напр.: *любити морозиво, смачне морозиво*.

У **цілісних словосполученнях** лексична самостійність компонентів втрачається, вони утворюють граматичну єдність – один член речення.

До синтаксично нечленованих словосполучень відносять:

- кількісно-іменні сполуки типу *двоє дівчат, багато клопоту, натовп уболівальників* *;
- словосполучення із значенням сумісності (соціативної семантики): *батько з сином*;
- словосполучення із значенням вибірковості: *один із нас, хтось із присутніх*;
- словосполучення із співвідносними прийменниками *від... і до, з... і до*, напр.: *від Києва до Лубен, з ранку до вечора*;
- сполучення інфінітива з модальним або фазовим дієсловом: *хотів почати, почав учитися*;
- словосполучення, що являють собою метафори, перифрази і таке інше: *метелики вій, зірка естради*.

Часом вільні словосполучення в певному контексті стають нечленованими, напр.: *відмінна оцінка // Леся написала твір на відмінну оцінку (= відмінно)*. Найчастіше це стосується словосполучень із головним компонентом, що є назвою родового поняття, типу *гарна дівчина, вишуканий*

* Деякі різновиди кількісно-іменних словосполучень допускають варіативність, тому для розрізнення цілісних і вільних словосполучень можна замінити керований іменник на узгоджений прикметник, напр.: *натовп людей* → *людський натовп*, але *натовп уболівальників* – заміна неможлива.

смак, хлопець високого зросту і под. У таких словосполученнях структурно залежний компонент є семантично важливішим за опорне слово.

Прості словосполучення складаються з двох компонентів (повнозначних слів або сталих словосполучень) – головного і залежного: *побачити дівчат, побачити двох дівчат*.

Складні словосполучення складаються із стрижневого слова та двох чи більше повнозначних слів: *побачити двох дівчат у модних спідницях блакитного кольору*.

За **семантикою**, тобто за характером синтаксичних відношень між компонентами, словосполучення поділяються на:

- атрибутивні, в яких стрижневе слово називає предмет, а залежне – його ознаку (*здібний учень*);
- об'єктні, в яких стрижневе слово називає дію, а залежне – об'єкт, на який вона переходить (*відчинити вікно*);
- обставинні, в яких стрижневе слово називає дію, а залежне – супроводжувані обставини (*сказати згарячу*).

За **опорним словом** – морфологічною характеристикою стрижневого компонента – словосполучення поділяються на іменникові (*модна спідниця, концерт на замовлення*), дієслівні (*любити морозиво, танцювати до упаду*), прикметникові (*віддана дітям, сміливий без меж*), прислівникові (*дуже вдало, далеко від лісу*).

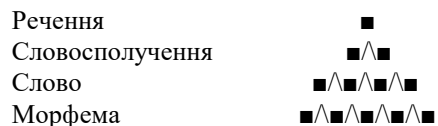
Зауважимо, що займенники та числівники у ролі опорного слова повторюють зв'язки переважно іменників або прикметників, напр.: *якась у шубі = жінка у шубі; перший ряд = передній ряд*.

Тема 3. Речення як основна синтаксична одиниця

План лекції:

1. Поняття про речення. Основні ознаки речення.
2. Класифікація речень.

3.1. Синтаксис – насамперед наука про будову речення, про його складові елементи та способи їх поєднання. Речення є кінцевим продуктом дії мовної системи. В ієрархічній системі мови воно знаходиться на вершині піраміди, утворюваної мовними одиницями.

Синтаксис вивчає як речення і словосполучення, так і слова (словоформи) з погляду їх функціонування в складі синтаксичних конструкцій та поєднання у ці конструкції. Простий набір слів речення не утворює. Речення компонується за певними **структурними схемами**, тобто елементарними синтаксичними моделями, абстрактними зразками простого непоширеного речення.

Основна функція речення – бути мінімальним засобом мовної комунікації. Усі інші структурні одиниці мови не здатні самостійно вживатися у мовленні. Слово *осінь* як одиниця словника називає певну пору року, даний іменник – не більше, ніж мовне вираження поняття “осінь”.

Однослівне речення *Осінь* представляє явище осені як факт дійсності. І для мовця, і для адресата поняття осені актуалізувалося: набуло модальної характеристики і часової віднесеності: *Осінь (є) // Осінь була // Осінь буде*. Наочніше актуалізація спостерігається в реченнях з особовою формою дієслова, якому притаманні морфологічно закріплені показники часу та модальності (дієслівний спосіб). Актуалізація як явище синтаксису має назву предикативність, її складають категорії об’єктивної модальності та синтаксичного часу (темпоральності). Деякі дослідники включають сюди також і категорію синтаксичної особи (персональності).

Найважливішою структурною особливістю речення є замкненість взаємних синтаксичних зв’язків його компонентів: жодне слово певного речення не може бути головним чи залежним до слів поза межами даної конструкції. В основі цього явища – відповідність кожного речення певній структурній схемі. Набір структурних схем для кожної мови є кінцевим і специфічним.

Отже, від інших мовних одиниць речення відрізняють: використання в актах мовленнєвої комунікації; предикативність; відповідність певній структурній схемі.

Названі риси можуть бути перераховані як специфічні при визначенні поняття речення. **Речення** – побудована за певною структурною схемою синтаксична конструкція, що характеризується предикативністю та служить мінімальною одиницею мовленнєвої комунікації.

Більшістю синтаксистів визнається, що в реченні сходяться мова і мислення. Ситуація, яка є денотатом речення, постає тут обробленою

людською думкою: уявленню про ситуацію надається форма судження, яке має суб’єктно-предикатну структуру: **S** (суб’єкт-підмет) + **P** (предикат-присудок). На тісний зв’язок між реченням та судженням указував В. Виноградов: «Речення – головний засіб формування, вираження та повідомлення думки».

У процесі мовлення речення набуває ознак, які лише потенційно закладені в ньому і реалізуються в процесі живого мовлення, напр.: *Тут холодно* → а) “Ходімте звідси в інше місце”; б) “Не треба знімати пальто”; в) “Треба зачинити вікно” і т.д. Реалізоване в мовленні речення дістало назву висловлення (комунікату). Висловлення є багатшим за своїми характеристиками, оскільки реалізує закладені в реченні можливості з проекцією на текст. Крім того, до висловлень відносять структурно неповні конструкції, а також “неграматичні” речення.

3.2. Речення можуть розглядатися з погляду форми, змісту та вживання, що є підставою для їхньої класифікації.

Формально, або за структурою, речення класифікуються:

- за наявністю одного чи більше ніж одного граматичного центру – на монопредикативні (прості речення) та поліпредикативні (складні речення);
- за наявністю пари головних членів речення чи одного головного члена – на двоскладні // односкладні;
- за наявністю чи відсутністю другорядних членів – на поширені // непоширені;
- за наявністю всіх необхідних компонентів структурної схеми – на повні // неповні;
- за наявністю ускладнювальних засобів – на ускладнені // неускладнені.

З погляду вживання, або комунікативної модальності, речення поділяються на:

- розповідні – містять повідомлення про стверджуваний або заперечуваний факт, подію, явище чи описують їх;
- питальні – містять у собі запитання. Різновиди: власне питальні (*Ти вдома?*), питально-розповідні (*Чи можна випити Дніпро?* – містять ствердження або заперечення і не потребують відповіді), питально-спонукальні (*Ви довго будете розмовляти?* – мають відтінок спонукання до дії).
- спонукальні – містять наказ, прохання.

Тема 4. Внутрішньо-синтаксична структура простого речення

План лекції:

1. Система членів речення.
2. Головні члени речення.

4.1. Аналіз структури речення передбачає членування його складу на певні компоненти. Граматичний аналіз ґрунтується на певних засадах, адже речення компонується з певних елементів за готовими моделями (схемами). Першоелемент речення – словоформа або нечленоване словосполучення з відповідним функціональним значенням. Повнозначне слово або нерозкладне словосполучення, яке в структурі речення виконує певну смислову та синтаксичну функцію, називається **членом речення**.

Сукупність членів речення утворює систему, співвідносну із системою частин мови. Так, для іменників характерною є функція підмета та додатка, дієслова переважно виконують роль присудка, прикметники – означення, прислівники – роль обставин.

За важливістю виконуваної синтаксичної функції та характером відношень між собою члени речення можна об'єднати в три групи:

1) підмет і присудок – взаємопов'язані між собою синтаксичним зв'язком координації і є незалежними від інших членів речення (другорядні члени речення синтаксично залежать від підмета або присудка як домінуючих форм). Підмет і присудок можуть бути достатніми для утворення речення;

2) додаток і обставини – є залежними членами речення, переважно підпорядковуються дієслову-присудку. Можуть виступати елементами речення, необхідними для його структурної та семантичної завершеності;

3) означення – синтаксично пов'язане лише з іменником. Означення не входить у структурну схему речення.

Граматичний аналіз конкретних комунікатів нерідко утруднюється, бо критерії виділення членів речення (особливо другорядних) не зовсім чіткі. Ця обставина спричинила критику теорії членів речення. Неможливість однозначного трактування того чи іншого синтаксичного явища певною мірою долається введенням поняття синкретизму. Якщо в одному компоненті поєднуються ознаки двох членів речення, то він розглядається як синкретичний, напр.: *сніданок туриста* – об'єктне означення, *роз-*

мови до ночі – атрибутивна обставина, *їхати автобусом* – обставинний додаток.

4.2. Підмет і присудок є завжди структурно необхідними членами речення, через них виражається предикативність – найважливіша граматична ознака комунікативної синтаксичної конструкції. Причому дієслівний присудок здатен повною мірою реалізовувати значення модальності, темпоральності та персональності через відповідні морфологічні форми способу, часу, особи. Те, що у парі головних членів підметові відводиться провідна роль, більшою мірою продиктовано традицією, а не граматичною реальністю.

Підмет – головний член двоскладного речення, виражений Н.в. іменника або інфінітивом, що позначає носія предикативної ознаки, названої присудком.

Виділяють два типи підмета. Простий підмет виражається номінативною словоформою (іменника, займенника, числівника) або інфінітивом. Складений підмет виражається словосполученням, зрідка – реченням ("*Земля гуде*" – *відомий твір*).

Присудок – головний член двоскладного речення, що позначає предикативну ознаку, носія якої називає підмет.

Предикативна ознака суттєво відрізняється від ознаки атрибутивної. Якщо при атрибутивних відношеннях предмет конкретизується через притаманну йому ознаку, то предикативні відношення співвідносять ознаку з предметом у відповідному часі та модальності (предикація). Предикативна ознака може виражати не лише значення дії чи стану, але й значення предметності, напр.: *Валя є студенткою*.

У залежності від того, одним чи кількома компонентами виражається граматичне та лексичне значення, присудки поділяються на прості та складені.

У **простому присудкові** лексичне та граматичне значення найчастіше виражені одним словом – особовою формою дієслова. Винятки становлять фразеологізми та описові звороти (типу *здобути перемогу* → *перемогти*). Простий присудок може ускладнюватися частками *наче, буцімто, та й, так і* і под.

Складений присудок є аналітичним, двокомпонентним: один його компонент передає лексичне значення, другий – граматичне. Залежно від морфологічного вираження компонента, що передає лексичне значення (предметну інформацію), розрізняють іменний та дієслівний складений присудок.

Складений дієслівний присудок виражається інфінітивом у поєднанні із допоміжним дієсловом. Інфінітив називає дію, допоміжне дієслово виражає граматичні значення. У ролі допоміжних виступають:

- фазові дієслова – позначають початок, кінець або продовження дії (*почав думати, припинив лікування*);
- модальні дієслова – вказують на можливість, бажаність, готовність здійснити дію (*можу повідомити, хотів зазначити*);
- модальні предикативні прикметники – функціонально подібні до модальних дієслів (*повинен сказати, радий бачити*).

Складений іменний присудок виражається іменними частинами мови у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. Іменна частина називає предикативну ознаку, а зв'язка виражає граматичні значення. У ролі зв'язок виступають:

- дієслово *бути*, що вживається в усіх способових формах;
- дієслова із значенням існування (*став першим*), виникнення ознаки (*зробився білим*), непевності (*здавався простим*);
- дієслова руху та положення у просторі (*ходив веселий, сидів засмучений*).

Тема 5. Другорядні члени речення

План лекції:

1. Загальні питання виділення другорядних членів речення.
2. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта.
3. Обставини як синтаксичне вираження ознак дії.
4. Означення як синтаксичне вираження атрибута.
5. Синкретичні другорядні члени речення.

5.1. Речення, яке представлено тільки предикативною основою, тобто головними членами речення, має назву непоширеного (ядерного, елементарного). Ядерна структура, як правило, поширюється такими компонентами, що залежать від інших членів речення (насамперед головних) і пояснюють їх.

Такі члени речення називаються другорядними, тому що не беруть участі в конструюванні граматичної основи і цим протиставляються головним синтаксичним компонентам. Однак конструктивне членування, за яким розмежовуються головні і другорядні члени речення, не завжди відповідає членуванню смислового: з погляду змісту (повідомлюваної інформації) другорядні члени можуть виявитися комунікативно важливішими за головні, напр.: *Збори відбудуться / завтра*.

В основу поділу другорядних членів речення на обставини, додатки і означення покладено логічні поняття обставини, об'єкта та атрибута. Ці логічні категорії мають опору у граматичних формах відповідних членів речення. Так, морфологізованою формою вираження додатка є Зн.в. іменника (займенника) без прийменника; граматичним вираженням обставини є прислівник або дієприслівник; найтиповішим вираженням означення є прикметник, дієприкметник, керований іменник.

При морфологізованому вираженні члени речення кваліфікуються доволі легко, складніше розмежовувати додатки, обставини та означення тоді, коли відповідні логічні категорії не мають опори в граматичних формах. У цьому разі основним критерієм розмежування виступають смислові (логічні) питання. Допоміжними критеріями є лексичне значення, тип синтаксичного зв'язку, контекст (напр.: *одружитися* (з ким?) з *Надією* // *одружитися* (як?) з *надією*).

5.2. Додаток – другорядний член речення, який означає об'єкт, на який переходить дія або стосовно якого вона відбувається. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків і найчастіше залежить від присудка, рідше від інших другорядних членів. Розрізняють прямі і непрямі додатки.

Прямі додатки виражаються Зн.в. іменника (займенника) без прийменника, позначають предмет, на який безпосередньо направлено дію, і стосуються перехідних дієслів, напр.: *Люблю пісні свого краю. Я радий бачити вас*.

Замість Зн.в. у прямих додатках можуть вживатися форми Р.в., якщо а) дією охоплено лише частину предмета – *купила цукру*, б) перехідне дієслово вжито із запереченням – *не знаю відповіді*.

Непрямі додатки виражаються іменниками та займенниками в усіх непрямих відмінках, крім Зн., а також інфінітивом: *малювати фарбами, дбати про успіх, прагнути вчитися*.

Слід розрізняти присубстантивні додатки та неузгоджені означення. Враховуємо, що в іменниково-іменникових сполученнях між пояснюва-

ним та пояснювальним словом встановлюються атрибутивні відношення, коли залежний іменник виражено:

- Р.в. належності – *мрія студента*;
- Р.в. суб'єкта – *сміх дитини*;
- Р.в. носія ознаки – *доброта мами*;
- Р.в. відношення – *студент філфаку*.

Атрибутивні відношення можуть також виражатися іменниково-прийменниковим конструкціями, в яких залежний компонент називає: матеріал – *сукня з бавовни*; кількість – *група з трьох осіб*; місце – *хутір біля Диканьки*; час – *лекція на нульовій парі*; призначення – *лист для коханого*; джерело – *лихо з розуму*; причину – *помилка через неувважність*; мету – *консультація до залу*.

5.3. Обставина – другорядний член речення, що позначає ознаку дії або іншої ознаки. Обставини, як правило, залежать від присудка.

За значенням обставини поділяються на такі групи:

- обставини місця (де? куди? звідки?) – виражаються прислівниками (*тут, там, близько, далеко*) або іменниками з прийменниками (*за хатою*);
- обставини часу (коли? як довго? з якого часу?) – виражаються прислівниками (*давно*), іменниками (*з ранку*);
- обставини мети (для чого? з якою метою?) – виражаються інфінітивом (*поїхала подивитися*), іменником (*з'явитися для пояснень*);
- обставини причини (чому? з якої причини?) – *від щастя, з горя*;
- обставини способу дії (як? яким чином?) – *просто, по-зимовому, із задоволенням, відпочивши*;
- обставини міри та ступеня (до якої міри? наскільки?) – *занадто, до болю, по вінця*.

5.4. Означення – другорядний член речення, що позначає непередикативну ознаку предмета або явища. Означення відповідають на питання який? чий? котрий? і залежать від членів речення, виражених іменником.

Залежно від характеру синтаксичного зв'язку з пояснюваним словом, означення поділяються на узгоджені та неузгоджені. Узгоджені означення виражаються прикметниками, займенниками, діеприкметниками, порядковими числівниками: *зимовий ранок, наша справа, вистраждана радість, треті півні*.

Неузгоджені означення виражаються керованим іменником у непрямих відмінках (найчастіше Р.в.) – *запах квітів, дівчина в окулярах*; інфі-

нітивом – *час вибирати, можливість виграти*; прислівником – *шлях до дому*.

Специфічним різновидом означення є **прикладка** – означення, виражене іменником, що узгоджується з означуваним словом у відмінку та числі. Прикладка виступає уточнювальною, образною назвою до означуваного іменника, напр.: *дівчина-тополя, хлопець-орел*. Як прикладка трактуються сполучення заг.Ім. + вл. Ім (типу *козак Мамай, собака Рябка*).

5.5. У системі другорядних членів помітним є явище **синкретизму**, тобто поєднання в одній формі кількох синтаксичних значень. Словоформи, що займають позицію другорядних членів речення, найчастіше можуть поєднувати в собі такі значення:

- об'єктні та обставинні – *книга лежить на столі* (на чому? / де?) – обставинний додаток;
- атрибутивні та обставинні – *поїздка до Києва* (яка? / куди?) – обставинне означення;
- об'єктні та атрибутивні – *спогади про любов* (які? / про що?) – означальний додаток.

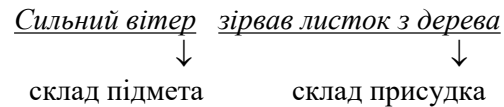
Тема 6. Односкладні речення

План лекції:

1. Поняття про односкладне речення.
2. Характер головного члена в односкладному реченні.
3. Структурно-семантичні типи односкладних речень.

6.1. Поняття “односкладне речення” є опозитивним до співвідносного з ним поняття “двоскладне речення”. В них відображено реально існуючу в мові структурну градацію: протиставлення синтаксичних конструкцій, в яких предикативність виражається двома головними членами або лише одним.

Сама семантика цих термінів підказує, що в одному випадку речення має два склади, в іншому – один **склад**, тобто головний член речення разом із залежними від нього другорядними. Приклад двоскладного речення:

У близькому за семантикою, але відмінному за формою реченні *Сильним вітром зірвало листок з дерева* синтаксична структура не членується на склад підмета та склад присудка, бо його другорядні члени безпосередньо або опосередковано відносяться до одного, самодостатнього головного члена. Отже, залежно від кількості складів речення і поділяються на одно- і двоскладні.

Чим зумовлюється наявність у мові двох типів речень? Чи є вони рівноправними комунікатами? Чи здатні в однаковій мірі передати певний зміст?

У відповіді на останнє запитання вчені-лінгвісти довгий час дотримувалися думки, що односкладні речення являють собою відхилення, порушення правильних двоскладних синтаксичних форм. Їх визначали як неповний варіант двоскладного речення. Після О. Шахматова («Синтаксис русского языка», 1925) односкладне речення почали розглядати як окремий структурно-семантичний різновид комунікативних одиниць.

Обом типам речення в однаковій мірі притаманні спільні, обов'язкові ознаки: синтаксична і логічна членованість, предикативність. Крім односкладного та двоскладного типу речення не існує синтаксичних утворень, які б мали три, чотири, п'ять і т.д. складів. Причина цього в характері думки, котра становить основний зміст речення. Ця думка є двочленним судженням. Судження може бути логічним, і тоді воно виражається двоскладним реченням, або логіко-психологічним, і тоді мовною формою його вираження стає речення односкладне.

Чим різняться ці типи суджень? У логічному судженні обидва його компоненти (суб'єкт і предикат) є словесно вираженими і фіксуються свідомістю цілком окреслено. Односкладне речення містить у собі логіко-психологічне судження. Тут може не бути вербалізованого суб'єкта, однак він присутній у вигляді чуттєвого образу, що формується під впливом конкретних вражень дійсності. Наприклад, спостерігаючи захід сонця на морі, людина може висловити своє захоплення двоскладним реченням *Цей захід сонця є чудовим*, а може висловити це почуття однослівним односкладним реченням *Чудово!*. У другому випадку предмет судження відображено в свідомості як у вигляді чуттєвого сприйняття, так і у формі вербалізованого предиката *чудово*.

Отже, в залежності від того, як формується думка в нашій свідомості, ми використовуємо відповідну синтаксичну модель. Для логічного судження (суб'єкт і предикат словесно виражені) – двоскладне речення, для судження логіко-психологічного (вербалізовано лише предикат, суб'єкт існує як чуттєвий образ) – речення односкладне. З цього погляду обидва типи речень є рівноправними засобами формування, вираження і передачі думки.

6.2. Ми розглянули проблему односкладності//двоскладності в логічному аспекті, для розуміння мовної специфіки насамперед односкладних структур необхідно проаналізувати граматичні параметри цих конструкцій.

В основі поділу речень на односкладні та двоскладні лежить спосіб вираження в них предикативності, точніше – вираженості чи невираженості предикативних відношень. Під останніми розуміють відношення між означуваним та означувальним словом, що встановлюються у плані певної модальності, часу та особи. Напр., слова *осінь* і *пізня* можуть утворити словосполучення *пізня осінь*. Щоб утворити речення, ці відношення треба співвіднести з дійсністю: *Осінь – пізня // Осінь була пізня // Осінь буде пізня*.

Сполучення цих слів можна використати як речення іншої структури, напр. номінативної: *Пізня осінь*. Предикативних відношень у цьому реченні немає, прикметник *пізня* виражає тут ознаку, не віднесену до певної ситуації, тобто непередикативну.

Предикативні відношення виражаються за допомогою двох головних членів – підмета і присудка. Якщо предикативні відношення у реченні відсутні, то в ньому представлено лише один головний член, за допомогою якого виражається незалежна ознака (*Світає. Гримить. Було рано*) або стверджується існування предмета (*Осінь. Чудове жовте листя*).

Отже, **предикативні відношення** – це відношення між двома головними членами речення (підметом і присудком), один з яких є означуваним, а другий – означувальним. Специфіка односкладних речень полягає в тому, що в них виражається предикативність, але відсутні предикативні відношення.

Таким чином, предикативність може виражатися як на основі предикативних відношень, так і за відсутності їх. У двоскладному реченні предикативність виражається обома головними членами – підметом і присудком. В односкладному – одним головним членом, який не є ні підметом, ні присудком. Для його визначення вживають

термін **головний член односкладного речення**. Саме ж **односкладне речення** можна визначити як різновид простого речення, в якому немає роздільного граматичного вираження для суб'єкта та предиката і яке представлено лише одним головним членом (складом).

6.3. За характером морфологічного вираження головного члена односкладні речення можна розділити на дієслівні та іменникові.

У дієслівних односкладних реченнях виражається незалежна ознака (дія), не віднесена до граматичного суб'єкта. Позицію головного члена у таких реченнях можуть посідати всі дієвідмінювані форми, а також інфінітив. В іменникових односкладних реченнях стверджується або заперечується існування (буття) предмета. Тут у позиції головного члена вживається лише іменник (або субстантивоване слово) у Н.в або Р.в.

У **дієслівних односкладних реченнях** дієслівні форми вживаються як незалежні: позначувана ними дія представлена як самостійна, пор.: *В аудиторії вже сиділи студенти // В аудиторії вже сиділи*. Безсуб'єктність – загальна ознака цих речень, однак незалежна дія може бути внутрішньо співвіднесена з діячем. У наведеному прикладі головний член *сиділи* виражає дію, виконувану кимось, а не таку, що відбувається сама по собі. Діяч тут лексично не виражений і дієслівна форма представляє його невизначено: *(вони/ми) сиділи*. Відношення дії до діяча і служить однією з підстав поділу дієслівних односкладних речень на різновиди: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні.

В означено-особових односкладних реченнях особа виражається цілком визначено, тому такі конструкції і називаються означено-особовими. Це зумовлено тим, що в українській мові дієслівні форми 1-ої (мовець) та 2-ої (співрозмовник) особи передають експліцитно виражене відношення до особи. Введення підмета-суб'єкта не змінює семантику означено-особового речення, пор.: *Завтра рушаємо в похід // Завтра ми рушаємо в похід*. Якщо в односкладному реченні на перший план висувається дія, то двоскладна конструкція дозволяє виділити виконувача, що дозволяє розцінювати обидва варіанти як стилістико-синтаксичні синоніми.

Таким чином, **означено-особові** односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться означено, а головний член виражено дієсловом 1-ої або 2-ої ос. (од. і мн.) теп. чи майб. часу або наказ. способу.

Неозначено-особові односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член виражено дієсловом 3-ої ос. мн. (теп. чи майб. часу) або у мн. мин. часу.

Вживання неозначено-особових речень спричиняється необхідністю виразити дію, що її виконує невизначений суб'єкт. Морфологічна форма 3-ої ос. не здатна передати відношення до означеної особи: хтось або щось, не мовець і не співрозмовник – це дуже невизначено. Щоб визначити 3-ю ос., треба її назвати, (шляхом введення підмета), тому односкладні речення, в яких головний член виражається формами 3-ої ос., називаються неозначено-особовими, пор.:

Стукають. – Хто там? – Ми.

Стукають. – Хто там? – Я.

Як бачимо, дієслівна форма 3-ої ос. не передає ні кількості осіб, ні її конкретного позначення.

В українській мові дієслівні форми можуть виражати і значення всякої, тобто узагальноної особи, пор.:

Те, що маємо, не бережемо (1-а ос. мн.)

Навчай інших – і сам навчишся (2-а ос. од.)

Курчат по осені рахують (3-а ос. мн.)

Узагальнено-особові односкладні речення – це такі комунікативні структури, в яких головний член речення виражає звичайну, повторювану дію, віднесену до будь-якої людини. Введення підмета змінює не лише структурний тип таких речень, але й їхній зміст, пор.: *Курчат по осені рахують // Пташниці курчат по осені рахують*.

Розглянуті вище типи речень, хоча і по-різному, але передають відношення до особи, тому мають назву особових односкладних конструкцій. Між тим, найбільш поширеним типом речень односкладної будови є **безособові** односкладні речення – такі комунікативні структури, головний член яких означає дію або стан, що мисляться як незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану.

Якщо у двоскладних реченнях стверджується тісний зв'язок предмета і дії, то в реченнях безособових підкреслюється стихійність дії або ж її нейтральність щодо особи. Залежно від морфологічного вираження головного члена та його лексичного значення виділяють кілька різновидів безособових односкладних речень.

1. **Безособові** односкладні речення, головний член яких виражено безособовим дієсловом. Позначають:

- стан природи – *Світало. Хмарилось;*
- стан живої істоти – *Мене морозить;*
- модальне значення бажання – *Хочеться (кортить) + інфінітив;*

- модальне значення необхідності – *Доводиться* (синонімічні предикативи *треба, слід*) + інфінітив.

2.Безособові односкладні речення, головний член яких виражено особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. Позначають:

- стан природи – *Шумить. Біліє;*
- стан живої істоти – *Дзвенить у вухах. Пече у грудях;*
- дію невідомої або стихійної сили – *Понасипало піску.*

3.Безособові односкладні речення, головний член яких виражено предикативами на *-но, -то*. У таких реченнях повідомляється про результат, а не процес дії: *Завдання виконано.*

4.Безособові односкладні речення, головний член яких виражено предикативним прислівником. Позначають:

- можливість, неможливість або необхідність дії – *Можна відпочити;*
- стан природи, оточення – *Тихо. Тепло. Безлюдно;*
- стан особи – *Сумно. Весело. Легко;*
- оцінку дії – *Корисно повторювати вивчене. Шкода втраченого.*

5.Безособові односкладні речення, головний член яких виражено дієслівною безособово-заперечною формою *нема* (*не було, не буде*). Вказують на відсутність особи або предмета, вираженого непрямым додатком у Р.в., напр.: *Байдужих серед нас немає*. Функцію заперечного слова *нема* може виконувати заперечна частка *ні*: *На небі ні хмаринки*.

Інфінітивні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено граматично та семантично незалежним інфінітивом, напр.: *Вас не переконати*.

Слід розрізняти інфінітивні односкладні речення та безособові конструкції з інфінітивом. По-перше, вони різняться структурно, за характером предикативної основи: у складі головного члена безособового речення інфінітив залежить від дієслівної форми або предикатива, а в інфінітивному реченні він є незалежним. По-друге, вони різняться семантично: в безособових реченнях виражається дія, незалежна від діяча, а в інфінітивних діяч має на увазі, напр.: *Тихо // Сидіти тихо!* ← *Ви повинні сидіти тихо*.

Розрізняють кілька семантичних різновидів інфінітивних односкладних речень:

- інфінітивні односкладні речення із значенням необхідності, неможливості або сумніву в доцільності дії (стану), названої інфінітивом – *Втраченого часу не повернути;*

- інфінітивні односкладні речення із значенням спонукування – *Вчитися відмінно!;*

- інфінітивні односкладні речення (із часткою *би*), що виражають дію, яка є бажаною або не бажаною для мовця – *Бути вам відмінниками*.

Іменникові односкладні речення поділяються на різновиди в залежності від відмінкової форми головного члена на номінативні, генітивні, вокативні.

Номінативні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено номінативом (Н.в. іменника, займенника, числівника). Є безприсудковими, стверджують наявність предмета чи явища в теперішньому часі. На це, основне, значення можуть нашаруватися інші, що служать підставою для семантичної класифікації номінативних структур на:

- буттєві (екзистенційні, констатуючі) – *Вечір;*
- описові – *Чудовий вечір на березі моря;*
- вказівні (вживаються з частками *ось, он, от, оце*);
- оцінні (буттєвість ускладнюється емоційною оцінкою *який, такий, що за*);
- спонукально-побажальні – *Увага. Добрий день;*
- називні (назви, написи, що виконують ономастичну функцію).

Генітивні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено генітивом (Р.в. іменника, займенника). У таких реченнях значення буттєвості ускладнюється кількісною оцінкою, напр.: *А народу!*

Вокативні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено вокативом (Кл.в. або Н.в. іменника). Найчастіше представлені реченнями-звертаннями, в яких звернення супроводжується значенням докору, заклику, радості тощо: *О спорт! Ти – мир*.

Зауважимо, що називний та вокативний типи іменникових структур вважаються конструкціями, що є функціональними заміниками, еквівалентами речення.

Тема 7. Неповні речення. Нечленовані речення (слова-речення)

План лекції:

1. Питання про неповні речення.
2. Структурні різновиди неповних речень.
3. Нечленовані речення (слова-речення).

7.1. У конкретному тексті поряд з конструкціями, побудованими за повною структурною схемою, можуть вживатися речення, в яких пропущено один або кілька структурно необхідних членів, на що вказують наявні залежні слова у його складі, а також контекст чи ситуація мовлення – **неповні речення**.

Мовознавці логічної школи за вірець речення приймали схему логічного судження «Суб'єкт + Зв'язка + Предикат». Відсутність зв'язки у формі теперішнього часу розцінювалося як випущення, а такі структури вважалися неповними. Для розвитку теорії неповного речення велику роль відіграв О. Шахматов із своїм вченням про односкладне та двоскладне речення. Він указав, що односкладні речення є повними структурами (вважалися неповними), а відсутність зв'язки *єсть* (*ε*) у двоскладному реченні є нормою для слов'янських мов. Вчення О. Шахматова про односкладні та неповні речення розвивав О. Пешковський. Зокрема, він вивчав фактори, що створюють неповноту – контекст, ситуацію, інтонацію, – однак у визначенні неповноти додержувався формального критерію, вважаючи, що повне речення складається з безперервного ланцюга словосполучень.

Головною сферою вживання неповних речень є живе мовлення, бо в безпосередньому спілкуванні завжди відомо хто, де, коли, кому, що говорить. Тому випущення окремих елементів синтаксичної структури речення є явищем природним, контекст і ситуація сприяють утворенню неповних речень.

Для писемного мовлення важливішим фактором є **контекст** (з лат. – зв'язок, з'єднання) – уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу точно визначити смисл окремого слова або виразу, що входить до цього лінгвістичного оточення. В усному мовленні фактором утворення неповних речень є **ситуація мовлення** – умови й обставин, що створюють певне становище.

Якщо пропущені члени речення підказуються обстановкою (ситуацією) мовлення, тоді неповні речення називаються **ситуативно неповними**. Якщо пропущений член зрозумілий із контексту, тоді неповні речення називаються **контекстуально неповними**. Наприклад, ситуативно неповне речення *Починається* може доповнюватися підметом (що означає діяча) залежно від ситуації мовлення: *доц, гра, лекція* і под. У контекстуально неповному реченні відсутні члени речення стають зрозумілими з контексту: *Щастя розум одбирає, а нещастя – повертає*.

7.2. Неповні речення формуються під впливом відповідних повних структур і можуть будуватися за моделями як двоскладних, так і односкладних речень.

У двоскладних реченнях може випускатися підмет: *Автобус під'їжджав до села. Несподівано зупинився біля лісу*. У неповному речення з випущеним присудком обов'язково має бути підмет: *Педуніверситет знаходиться на проспекті Гагаріна. Неподалік від нього – гуртожиток*.

В односкладних неповних реченнях випускається головний член речення, на пропуск якого вказують синтаксично підпорядковані другорядні члени речення: *В аудиторії розмовляють. Десь на задніх лавах*.

Крім головних членів речення, структурно важливими можуть бути і другорядні – додаток і обставини, їхній пропуск також перетворює повне речення на неповне, напр.: *Прочитай цю книгу. Я вже прочитав*.

У діалогічному мовленні широко представлені неповні речення з кількома пропущеними членами. Відповідно до композиційної структури діалогу виділяють неповні речення-запитання і неповні речення-відповіді. Питання діалогу часто виражаються нечленованими реченнями.

Існує група неповних речень, в яких пропущена якась синтаксична ланка, для встановлення якої ситуація чи контекст практично не мають значення. Це так звані **еліптичні речення** – різновид неповних речень, в яких уявлення про неназваний член встановлюється з їх власного змісту та будови. В еліптичних реченнях найчастіше випускається присудок або головний член дієслівного односкладного речення, напр.: *Катюзі по заслузі. Хлопці, за мною!*

7.3. Двоскладні та односкладні речення є найтиповішими комунікативними одиницями, між тим у мовленні також використовуються синтаксичні утворення (комунікати), які не мають членів речення, тобто є синтаксично нечленованими. Це слова, що виконують комунікативну функцію, виступаючи еквівалентами речень, вислови типу *Так. Ні. Хіба?*

Геть! і под. Вони здатні формувати комунікат самостійно, без допомоги інших слів. Нечленовані речення передають реакції, відгуки мовця на висловлювання співрозмовника, особливо часто – на запитання, і без зв'язку з ними є малозрозумілими.

Нечленовані речення – це такі комунікати, що виражають емоційну, вольову, модально-оцінну та контактну-встановлювальну реакцію мовця на ситуацію, але не називають ні характеру цієї реакції, ні учасників самої ситуації.

Порівняно з комунікативно повноцінними і синтаксично членованими структурами нечленовані речення мають ряд різноаспектних відмінностей:

- структурних – не мають конструктивного членування, не можуть синтаксично поширюватися;
- морфологічних – виражаються переважно службовими словами ;
- функціонально-змістових – не містять значень дії, суб'єкта, об'єкта чи ознаки; містять ствердження або заперечення, запитання, емоційну оцінку.

Нечленовані речення розрізняються на основі комунікативної семантики і поділяються на стверджувальні (*Гаразд. Добре*), заперечні (*Ще ні*), питальні (*Невже? Справді?*), спонукальні (*Геть. Стоп*), емоційно-оцінні (*Ого! Тю...*), мовноетикетні (*Дякую. Прошу. Честь!*).

Тема 8. Просте ускладнене речення

План лекції:

1. Питання про просте речення ускладненого типу.
2. Речення з однорідними членами.
3. Речення з відокремленими другорядними членами.
4. Одиниці, що не входять до базової структури речення.

8.1. Речення, до складу яких входять однорідні чи відокремлені члени, вставні чи вставлені конструкції, звертання, мають назву **ускладнених**. Ускладненість проявляється в тому, що ускладнювальна частина виражає додаткове, непередикативне повідомлення, яке доповнює основну інформацію речення, пор.:

Чисте і прозоре повітря наповнювало груди.

Повітря, чисте і прозоре, наповнювало груди.

Повітря наповнювало груди. Воно було чисте і прозоре.

8.2. Кілька членів речення, що виконують однакову синтаксичну функцію, відносяться до одного і того ж члена речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком, називаються **однорідними**.

Головна ознака однорідності компонентів – те, що вони займають позицію якогось одного члена речення. Однорідні члени речення, як правило, виражаються однією і тією ж частиною мови, хоча можуть бути і винятки, напр.: *Загін просувався швидко, без зупинок*. Не є однорідними такі члени речення, які повторюються для експресії (*Я вірю, вірю – щастя є*), а також фразеологізовані конструкції (*і день і ніч, ні світ ні зоря*).

Грамаітичними засобами вираження однорідності є інтонація та сурядні сполучники. Однорідні члени речення вимовляються з інтонацією переліку, що характеризується однаковим тоном вимови однорідних членів та посиленням наголосом на кожному з них. Особлива роль у вираженні однорідності належить сурядним сполучникам: єднальним (*і, та, ні – ні*), протиставним (*а, але, зате, проте, однак*), розділовим (*або, чи, то – то*). Однорідні члени речення, з одного боку, пов'язані сурядним зв'язком, з іншого – спільним для них членом речення: *На долах цвіла, і пахла, і пишалася весна*.

Кілька узгоджених означень при одному означуваному слові можуть бути як однорідними, так і неоднорідними.

Однорідними є такі означення, які знаходяться між собою в сурядному зв'язку і кожне з них безпосередньо пов'язується з означуваним словом. Вони вимовляються з інтонацією переліку, між ними можна вставити сполучник (*і*), напр.: *Сіре, похмуре, гнітюче небо нависло над містом*. Однорідні означення позначають різні ознаки одного предмета, характеризуючи його з одного боку, і можуть перераховувати відмінні риси різних предметів, напр.: *За партами схилилися чорняві, біляві, русяві голівки*.

Якщо два або більше означень пояснюють предмет з різних сторін, то вони є **неоднорідними**: *На обрії виднівся далекий темний ліс*.

Однорідність/неоднорідність часто залежить від авторського тлумачення. Навіть відмінні означення можуть мислитися як однорідні, якщо поєднуються в нашій свідомості якоюсь спільною ознакою, напр.: *Сіре, кошлате небо*. Однорідні означення слід відрізнити від т. зв. пояснювальних, які розкривають зміст попереднього означення, напр.: *Він попро-*

сив іншу, цікаву книгу (можна вставити пояснювальний сполучник *a same*, тобто).

Слова, які узагальнено позначають те, що окремо названо однорідними членами речення, називаються **узагальнювальними**.

Узагальнювальні слова можуть стояти як перед, так і після однорідних членів речення. У препозиції значення узагальнювальних слів уточнюються, конкретизується однорідними членами речення; узагальнювальне слово називає родові поняття, а перелічувані однорідні члени – видові, напр.: *В університеті ми вивчаємо різні дисципліни: мовознавство, літературознавство, педагогіку...* Узагальнювальне слово може також відноситися до однорідних членів речення як ціле до частини: *Прийшли всі: батьки, діти, вчителі.*

8.3. Крім однорідних членів речення, структура речення може ускладнюватися відокремленими членами. **Відокремленими** називаються такі другорядні члени речення, які виражають додаткове до основного змісту речення повідомлення, у вимові виділяються інтонаційно і набувають у структурі речення певної самостійності, напр.: *Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли.*

Причина відокремлення – бажання мовця посилити смислову значимість відокремлюваної частини в загальній семантиці речення або пояснити, уточнити якусь його частину. Серед основних умов (засобів) відокремлення назвемо такі:

- порядок слів, інверсія означень, прикладок та обставин – *Змиті дощем хліба яскраво зеленіли // Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли;*
- поширеність другорядних членів – *Чудово пахли квіти, свіжі від ранкової роси;*
- уточнювальне значення другорядних членів – *Ми, майбутні вчителі, повинні добре знати психологію.*

Відокремлення **означень** залежить від способу їх вираження, місця в реченні, а також від способу вираження означуваного слова.

Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним словом і не має обставинного відтінку, воно не відокремлюється. Препозитивні узгоджені означення відокремлюються, якщо:

- стосуються особового займенника – *Щасливі і радісні, вони вибігли у двір;*
- мають обставинний характер – *Задоволений відповіддю, вчитель похвалив учня;*

- відділені від означуваного слова іншими членами речення – *По колгоспному полю, сумний та невеселий, ходив бригадир.*

Найчастіше відокремлюються постпозитивні означення, виражені прикметниками та дієприкметниками із залежними від них словами – прикметниковими та дієприкметниковими зворотами.

Речення з відокремленими зворотами дозволяють дати більше інформації меншими засобами, меншою кількістю предикативних одиниць, пор.:

Птахи, стривожені приходом людей, знялися з гнізда.

Птахи, яких стривожив прихід людей, знялися з гнізда.

Птахи знялися з гнізда. Їх стривожив прихід людей.

Слід пам'ятати, що вживання відокремлених зворотів потребує потугтя міри, ними не можна переобтяжувати речення: їхня надмірність утруднює сприйняття повідомлення, бо буває важко визначити, яка інформація є основною, а яка додатковою.

Неузгоджені означення, як правило, не відокремлюються. Означення, виражене непрямим відмінком з прийменником, може відокремлюватися для посилення його змістової ролі у реченні, напр.: *Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променем призахідного сонця.* Неузгоджене означення, виражене інфінітивом, відокремлюється тире, якщо перед ним можна поставити *a same*, напр.: *Кожний знає свій обов'язок – добре вчитися.*

Прикладка, тобто виражене іменником означення, яке вказує на ознаку предмета і дає йому нову назву, відокремлюється в основному в тих самих випадках, що й узгоджені означення:

- якщо стосується особового займенника: *Справжній педагог, він знав заповітні стежки до серця дитини;*
- якщо є поширеною і стоїть після означуваного слова: *Василь Семенович, справжній педагог, знав заповітні стежки до серця дитини;*
- якщо має обставинний характер: *Справжній педагог, Василь Семенович знав заповітні стежки до серця дитини;*
- якщо має уточнювальний характер і перед нею можна поставити слова *a same*: *Усі спортсмени – і футболісти, і плавці, і легкоатлети – йшли однією колоною.*

Умовою відокремлення **обставин** є спосіб їх вираження та розташування відносно підпорядковуючого слова (присудка).

Обставина, виражена одиничним дієприслівником, відокремлюється незалежно від позиції, якщо вона виражає додаткову дію, час, умову чи причину, напр.: *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть.*

Відокремлюється поширена обставина, виражена сполученням іменника з прийменником, якщо вона стоїть перед присудком (звороти зі словами у зв'язку з, залежно від, незважаючи на і под.).

Завжди відокремлюються (а на письмі виділяються комами) дієприслівникові звороти.

Додатки відокремлюються рідше, ніж означення та обставини. Їх відокремлення здійснюється, як правило, коли вони вжиті разом із:

- відокремлювальними прийменниками *за винятком, замість, крім*;
- обмежувальними або підсилювальними прислівниками і частками *особливо, зокрема, навіть, хоч, аж*;
- прислівниками часу *завжди, часто, часом*.

Якщо непоширений або поширений додаток вжито разом з цими словами, то він, незалежно від позиції в реченні, відокремлюється, а на письмі виділяється комами, напр.: *Оповідання сподобалося всім, особливо хлопцям.*

Поряд з відокремленими другорядними членами, у реченні можуть відокремлюватися слова, що уточнюють, пояснюють будь-який компонент синтаксичної структури. Члени речення, які пояснюють інший тожний член речення, звужуючи або розширюючи його значення, називаються **уточнювальними**.

Речення з уточнювальними членами не мають напівпредикативного характеру, який властивий конструкціям з відокремленими другорядними членами. Якщо останні містять додаткову інформацію, то перші лише уточнюють якусь частину повідомлення. Уточнюватися можуть всі члени речення, найчастіше обставини, напр.: *Завтра, в останній день місяця, бібліотека не працює.*

8.4. До ускладнених речень відносять також конструкції, у межах яких знаходяться елементи, які синтаксично не пов'язані з жодним членом речення – внесення. Такими одиницями є вставні та вставлені елементи, звертання.

Вставними називаються слова і словосполучення, які формально не пов'язані з членами речення і виражають ставлення мовця до висловленого, вказуючи на джерело повідомлення, на відношення між окремими частинами інформації тощо.

Вставні слова і словосполучення вступають у семантичні відношення з реченням назагал або з окремими його членами. До речення в цілому відносяться вставні слова і словосполучення, які тяжіють до присудка, це найбільш розповсюджений тип речень з вставними елементами. Рідше вставні слова і словосполучення тяжіють до інших членів речення. В українській мові для вставних слів і словосполучень типовою є позиція у контакті з присудком. Помітною є тенденція до вживання вставних одиниць переважно на початку і всередині речення, меншою мірою – в кінці.

Вставними можуть бути слова, словосполучення і цілі речення. Функція останніх та ж сама, що й вставних слів і словосполучень, напр.: *Як я вже зазначав, практика пройшла успішно.*

Вставні слова і словосполучення передають різні суб'єктивно-модальні та суб'єктивно-оцінні значення:

- гіпотетичної модальності – *може, мабуть, певно, видно*;
- констатуючої модальності – *звісно, зрозуміло, безумовно*;
- переповідної модальності – *як кажуть, на мою думку*;
- емоційної оцінки інформації – *на жаль, на радість*;
- логічного впорядкування – *по-перше, таким чином, наприклад*;
- контактостановлювальні – *чуєш, знаєш, бачте, уявіть собі*.

Вставлені конструкції – це слова, словосполучення і речення, що виражають різні додаткові зауваження, уточнення, поправки і пояснюють речення в цілому або окремий його член.

На відміну від вставних компонентів, вставлені конструкції не виражають модальних значень, не вказують на джерело повідомлення, на зв'язок з іншими реченнями і не можуть стояти на початку речення, напр.: *Після танців (звичне заняття для молоді) розходиться не поспішали.*

Звертання – слово або словосполучення, що називає адресата мовлення.

Виражається іменником (субстантивом) у Кл.в. або Н.в. Може займати позицію на початку, всередині та в кінці речення: *Ти, Лесю, знаєш відповідь?*

Тема 9. Актуальне членування простого речення

План лекції:

1. Речення і висловлення.
2. Формально-граматичне й актуальне членування речення.
3. Засоби вираження актуального членування. Основні функції порядку слів в українській мові.

9.1. Твердження, що речення є основною комунікативною одиницею, буде справедливим лише в тому разі, якщо розуміти під цим терміном щось більше, ніж побудовану за певною схемою синтаксичну конструкцію. Погляд на речення з точки зору його функціонування у мовленні (тексті) вносить несподівану суперечливість у старанно підіграну теорію речення, що веде свій початок від часів античності й шанобливо прозивається “класичною” або “традиційною”. Маючи незаперечні здобутки в поясненні внутрішньої будови речення, ця теорія виявилася безсилою перед проблемою природи речення.

У спробах її розв’язання традиційний синтаксис не міг виходити за межі самого речення, і потрібен був новий, нетрадиційний шлях, пошукам якого віддавали свої зусилля майже всі визначні синтаксисти (серед яких слід відзначити Ф. Фортунатова і Ш. Баллі). Справжнім проривом у синтаксичній теорії стало розуміння того, що закономірності побудови речення зумовлюються не лише граматичними властивостями їх компонентів, а насамперед тією метою, яку ставить перед собою мовець.

І справді, будь-яке окремо взяте речення має, як правило, чітко визначену синтаксичну структуру, яку можна виразити в термінах членів речення. Наприклад, у реченні *Українські шахісти здобули переконливу перемогу* незалежно від контексту та порядку розташування слів виділяються одні й ті члени речення. Але спробуймо ввести дане речення в контекст. Найбільш природно – це уявити його як відповідь на конкретне запитання, приміром *Як виступили українські шахісти?* Власне відповіддю, тобто тим новим, про що хотів дізнатися співрозмовник, є слова *здобули переконливу перемогу*. Запитання може бути іншим, а отже, іншими будуть і відповіді, виражені тим самим реченням: *Хто переміг у міжнародному турнірі шахістів? – Переконливу перемогу здобули // українські шахісти ; Як виступили українські шахісти? – Українські шахісти // здобули переконливу перемогу* і т.д.

Отже, реальне речення, тобто речення конкретного тексту, містить два різновиди інформації: відому співбесідникові, наявну в запитанні або із попереднього речення – *дане* і невідому, актуальну для конкретної ситуації – *нове*. Текст, діалог, розмову можна уподібнити нашій ході: йдучи, ми обов’язково однією ногою відштовхуємося від поверхні. Для тексту такою опорою є відома інформація, а просувається розповідь завдяки інформації новій, невідомій. При цьому актуальною може виявитися та частина речення, ті його компоненти, які з погляду граматики є другорядними, а отже – неважливими.

Першим, кому вдалося теоретично узагальнити й обґрунтувати погляди на комунікативну організацію речення, став професор англійської філології Карлового університету в Празі Вілем Матезіус (1882 – 1945). Він є засновником вчення про актуальне (від лат. *actualis* – справжній, важливий) членування речення, тобто членування у відповідності до комунікативного завдання. Виникнувши у 20-30 роки ХХ ст. в Чехословаччині, вчення про актуальне членування (АЧ) широко поширилося в світовій лінгвістиці. Найбільш активно розвивають його вчені Чехословаччини (Ф. Данеш, К. Гаузенблас, П. Адамець та ін.) та Радянського Союзу (І. Распопов, І. Ковтунова, О. Лаптева та ін.). І хоча в теорії АЧ є ще багато нерозв’язаних проблем, вона на сьогодні має чимало досягнень.

Однією з фундаментальних засад теорії АЧ є розрізнення поняття речення і *висловлення*, під яким розуміють речення в його комунікативній функції. “Речення разом з іншими синтаксичними конструкціями утворюють синтаксичну систему мови і вивчаються формально-граматичним синтаксисом як абстрактна віртуальна одиниця, що описується окремо від її лексичного наповнення та комунікативного завдання. <...> Висловлення, незалежно від їх побудови, являють собою одиниці мовлення, що вивчаються в рамках актуального (комунікативного, функціонального) синтаксису” [Общее языкознание. – М., 1972. – С.328].

АЧ є бінарним, двочленним: вихідний пункт висловлення, відоме, дане називається *тема*; та частина висловлення, в якій міститься нове, те, що повідомляється про тему, називається *рема*.

9.2. Найбільш очевидна відмінність між реченням та висловленням полягає в тому, що одна конструктивна одиниця – речення – здатна виразити кілька комунікативних одиниць – висловлень. З попередніх прикладів було видно, що за незмінної граматичної структури речення членується на тему і рему по-різному, і тому воно може розглядатись і як конструктивна, і як функціональна одиниця. Для розуміння формальної побудови речення є самодостатнім, а от для з’ясування його функціонального аспек-

кту необхідно вийти за межі окремого речення і звернутися до контексту або ситуації мовлення.

Формальний, конструктивний бік речення досліджено достатньо повно, комунікативний же синтаксис порівняно недавно став предметом уваги широкого кола дослідників. Останнім часом інтерес до проблем АЧ речення виявляє і лінгводидактика. Встановлено, що дитина не здатна зразу абстрагуватися від висловлення і бачити формальну будову речення. До того ж, шкільне визначення підмета (“те, про що говориться в реченні”) нерідко утруднює правильний синтаксичний розбір. Наприклад, у реченні *Дівчинка витерла стіл*, напевно йдеться про стіл, тому вчителів слід враховувати амбівалентність комунікативних конструкцій і передбачати можливість змішування учнями конструктивного й актуального членування речення.

Це завдання значною мірою полегшується тим, що існує певна залежність, відповідність між формальним та актуальним членування речення: група підмета частіше є темою висловлення, а група присудка – ремою. Випадки асиметрії, невідповідності якраз і мають бути предметом підвищеної уваги з боку вчителя й учня.

9.3. АЧ має свої засоби вираження, найважливішими з яких є порядок слів та (для усного мовлення) інтонація, точніше – логічний наголос. Логічний наголос та порядок слів діють спільно, але логічний наголос здатний виділяти інформаційний центр речення незалежно від порядку слів. Актуалізувати комунікативний центр можуть також частки, напр.: *Саме на цьому тижні // пройдуть змагання футболістів.*

Вважається, що в українській мові порядок слів є вільним, хоча існують певні закономірності взаєморозташування компонентів речення:

Узг. Оз. – ПІДМЕТ – НЕУЗГ. Оз. // Об. сп. дії – ПРИСУДОК – Дод., Об.

Порядок слів може виконувати такі функції:

- структурну – виражати граматичне членування речення (*Таксі догнав автобус*);
- стилістичну – надавати конструкції експресивності або уникати небажаного паралелізму (*Рече та стогне Дніпр широкий*);
- комунікативну – бути засобом вираження АЧ.

Комунікативно важливими (значенневими) є позиції кінця речення або його початку: перша – для писемного та унормованого усного мовлення, друга – для розмовного. Це є загальним правилом, відповідно до якого мовці розташовують компоненти висловлення: тему на початок, рему в кінець речення: *Вам // нічого не загрожує.* Такий порядок слів є експресивно і стилістично нейтральним (об’єктивним). Залежно від ко-

мунікативного завдання, для надання експресивності звичне розташування компонентів може мінятися – рема // тема: *Нічого не загрожує // вам.* Такий порядок слів називається суб’єктивним, однак незалежно від того, яким він є (об’єктивним чи суб’єктивним), читач або слухач завжди здатний безпомилково визначити АЧ конкретного речення: у тексті – безпомилково, поза текстом – на основі правил АЧ.

Таким чином, речення має як конструктивну (формально-граматичну), так і комунікативну побудову. Відповідно до цього воно може членуватися за різними підставами на різні складники: а) на члени речення; б) на тему і рему. Перший вид членування називається формально-граматичним, другий – актуальним.

АЧ є смисловим членуванням речення, суттєвим для певного контексту або ситуації. Речення, розглядуване з погляду його комунікативної побудови, називається висловленням. Висловлення членується на дві частини: вихідну, відому (тема) і нову, інформативно актуальну (рема).

АЧ є автономним від конструктивного членування, бо актуальним може бути всякий член речення. Основними засобами вираження АЧ є інтонація та порядок слів. Правила розташування компонентів речення і правила розміщення теми і реми взаємодіють: підмет частіше є темою, присудок – ремою висловлення. Для літературного мовлення характерне розміщення теми перед ремою (об’єктивний порядок слів), при суб’єктивному порядку рема розташовується перед темою.

ЧАСТИНА 2. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Тема 1. Складне речення як синтаксична одиниця

План лекції:

1. Визначальні граматичні та семантичні ознаки складного речення.
2. Засоби зв'язку частин СР.
3. Поділ СР за основними засобами зв'язку: сполучниковість та безсполучниковість.

1.1. Поряд із словосполученням та простим реченням у синтаксичній системі мови виділяється ще одна одиниця – складне речення (СР). У функціональному плані СР має багато спільного з простим реченням: обидві конструкції виконують функцію окремого висловлення. Але з погляду формальної побудови між ними існує суттєва відмінність, оскільки компонентами СР є відносно окремі речення, поєднані на основі певного синтаксичного зв'язку, напр.: *Благословенна та ясна година, коли дитя читає “Кобзаря”*.

Отже, **складне речення** – це синтаксична одиниця, компонентами якої є предикативні частини, пов'язані між собою синтаксичним зв'язком. Ознаки СР:

- поліпредикативність (наявність кількох предикативних одиниць);
- особлива структурна схема, за якою будується СР;
- смислова та інтонаційна цілісність.

Зауважимо, що термін “речення” до компонентів СР можна застосовувати лише умовно, бо вони водночас аналогічні й відмінні від простих речень. Частини СР не є самостійними комунікативними одиницями, не мають смислової цілісності та інтонаційної завершеності. Розрізнення складних і простих речень, як правило, не викликає труднощів, за винятком конструкцій з однорідними присудками. Від інших ускладнених речень вони відрізняються тим, що тут сурядним зв'язком поєднуються компоненти, які є носіями предикативності.

Більшість авторитетних лінгвістів (В. Белошапкова, Г. Золотова, І. Распопов та ін) розглядають присудок як ядро, ієрархічну вершину речення, бо через нього виражаються предикативні категорії – модальність, темпоральність, персональність. О. Пешковський називав наявність у синтаксичній конструкції кількох присудків “поєднанням речень”, незалежно від того, спільні у них підмети чи ні. О. Шахматов приставав до думки, що однорідність присудків слід розглядати відмінно від інших членів речення. У працях чеських лінгвістів утвердився погляд, що однорідними бувають усі члени речення, крім дієслівного присудка. З цієї точки зору речення з однорідними присудками розглядаються як поліпредикативні побудови, тобто складні речення.

1.2. Найголовнішими засобами зв'язку між частинами СР є інтонація, сполучники і сполучні слова, порядок розміщення частин.

Інтонація створює єдність частин (т. зв. інтонація завершеності) і виражає смислові відношення між ними. У сполучникових СР інтонація виконує свої функції, зокрема смислорозрізнявальну роль, разом із сполучниками та сполучними словами.

Сполучники і сполучні слова поєднують частини СР та виражають смислові відношення між ними. Сполучники сурядності поєднують частини складносурядних речень і виражають єднальні, протиставні, зіставні, розділові та градаційні відношення. Сполучники підрядності поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, допустові та ін. відношення.

За значенням сполучники підрядності поділяються на семантичні та асемантичні, або функціональні. Семантичні виражають певні смислові відношення: або тільки причинові (*тому що, оскільки*), або тільки допустові (*хоча, дарма що*) тощо. Асемантичні не мають певного значення і виражають лише залежність однієї частини від іншої. Найбільші можливості тут виявляє сполучник *що*, який може приєднувати підрядні частини із з'ясувальними, означальними, обставинними та ін. значеннями, пор.:

Ми дізналися, що вивчатимемо синтаксис.

Ми є студентами, що вивчили синтаксис.

Ми задоволені, що добре вивчили синтаксис.

На відміну від сполучників, сполучні слова не лише пов'язують частини СР, а й виступають членами речення. У функції сполучних слів можуть вживатися 1) відносні займенники в усіх відмінках з прийменниками і без прийменників (*хто, що, який, чий, котрий*), 2) займенникові прислівники (*як, де, куди, звідки, чому, коли* та ін.). Напр.: *Благославлен,*

хто (підмет) *викопає* криницю. Доки (обставина) *сонце зійде*, *роса очі виїсть*.

Порядок розміщення частин у СР, що складаються з двох предикативних компонентів, може бути фіксованим або вільним (сталим або змінним).

Фіксований порядок характерний для СР з підрядними наслідковими, бо наслідкові передують причині, напр.: *Надворі темно, так що ми запалили світло*. Підрядне означальне може бути всередині головного або після нього, бо йому має передувати означуване слово: *Студенти набувають знань, які допоможуть їм у роботі*.

У безсполучникових та складносурядних реченнях вільний порядок характерний для конструкцій із значенням одночасності. Якщо вони мають значення послідовності описуваних подій, тоді порядок частин є фіксованим, напр.: *Говорили-балакали, сіли та заплакали*.

1.3. Сполучники та сполучні слова є основним вербально вираженим засобом зв'язку предикативних частин СР, причому одні СР-конструкції мають у своєму складі ці засоби, інші ні. Цей факт було покладено як підставу для розмежування всіх поліпредикативних речень на дві основні групи: сполучникові та безсполучникові. Зрозуміло, що до першої групи відносять СР зі сполучниками, до другої – ті, компоненти яких з'єднуються безсполучниково.

У свою чергу, сполучникові СР поділяються на два різновиди: складносурядні речення (ССР) та складнопідрядні речення (СПР). Частини ССР з'єднуються між собою за допомогою сполучників сурядності – *еднальних і, та, і...і, ні...ні, не тільки – але й, не тільки – а й*; протиставних *але, проте, однак, зате, а*, розділових *або, чи*; градаційних *не лише...а й, не тільки...а й, не стільки...скільки, не те щоб...але, хоча й...але* *. У СПР складові частини поєднуються за допомогою сполучників підрядності (часових, причинових, мети, допустових, умовних, порівняльних, з'ясувальних), а також сполучних слів. Для зв'язку слів у простому реченні сполучники підрядності не використовуються.

* Слід пам'ятати, що на відміну від сполучників підрядності, сурядні сполучники функціонують також і в простому реченні.

Тема 2. Складносурядні речення

План лекції:

1. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і змістових відношень між частинами ССР.
2. Структурно-семантичні типи ССР.

2.1. Складне речення, складові частини якого поєднані в одне смислове та граматичне ціле за допомогою сполучників сурядності, називається **складносурядним**. Основна характерна ознака ССР – граматична однорідність його складових частин, у той час як для СПР характерною є граматична підпорядкованість підрядної частини головній. Синтаксична сурядність зокрема проявляється в тому, що кожна з предикативних частин зберігає значення окремого твердження та певну граматичну незалежність, напр.: (1) *Дорога снується, і* (2) *стежечка в'ється*.

Однак слід зазначити, що смислова самостійність та синтаксична незалежність компонентів ССР є відносними: між ними виникає такий смисловий та структурний зв'язок, який здатен утворювати якісно нову комунікативну одиницю. Ці внутрішні зв'язки мають своє зовнішнє вираження насамперед у формі **сурядних сполучників**, котрі, з одного боку, виступають засобом зв'язку між частинами ССР, а з другого – є показниками смислових відношень між ними. Зауважимо, що семантику сурядних сполучників покладено в основу виділення типів ССР.

Взаємозв'язок частин ССР виявляється також у їхньому структурному пристосуванні, зокрема 1) в однорідності видових та часових (рідше – особових) форм дієслів-присудків; 2) у синтаксичному паралелізмі, тобто однаковому порядку тотожних членів речення, напр.: *Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже*.

2.2. Як уже зазначалося, смислове значення сполучників сурядності є основою для встановлення загальних смислових відношень між предикативними частинами і підставою структурно-семантичного розмежування складносурядних конструкцій. Спираючись на стандартну морфологічну класифікацію сурядних сполучників, виділяють кілька типів ССР.

ССР з **еднальними** сполучниками *і, та, ні...ні* виражають насамперед еднальні відношення, які диференціюються у більш конкретні значення:

- еднально-перелічувальні, коли перелічуються події, що відбуваються одночасно або протікають послідовно: *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів*;

- причиново-наслідкові (сполучники *і, та*): *Задзвонив телефон, і я взяв трубку;*

- умовно-наслідкові (сполучники *і, та*): *Робить ранкову гімнастику, і ви відчуєте себе бадьорими.*

ССР з **протиставними** сполучниками *а, але, та, зате, проте, однак* виражають зіставні та протиставні відношення – вказують на протиставлення подій або їхню невідповідність.

У зіставних ССР (сполучник *а*) зіставляються різні явища, що співіснують у дійсності: *Внизу було тихо, а нагорі свистів вітер.*

У протиставних ССР (*але, та, зате, проте, однак*) виражаються різні протиставні відношення:

- протиставно-обмежувальні, коли повідомляється про події, друга з яких обмежує вияв першої: *Радий би в рай, та гріхи не пускають;*

- протиставно-допустові, коли одне явище мало спричинити інше, але не спричинило: *Вона була здібною, але вчилася посередньо.*

- У ССР з **розділовими** сполучниками *або, чи, то...то, не то...не то* виражаються розділові відношення:

- взаємовиключення: *Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за неї;*

- чергування: *То яцірка по траві пробіжить, то ластівка по небу пронесеться.*

У ССР з **градаційними** сполучниками *не лише...а й, не тільки...а й, не стільки...скільки, не те щоб...але, хоча й...але* передаються градаційні відношення, коли зміст однієї частини речення подається як більш важливий стосовно іншої, напр.: *Не лише дівчата залишилися вдома, але й хлопці не наважилися їхати.* У таких реченнях повідомляється про різні, а той протилежні події, однак наголос робиться на тому, що їх зближує.

Сполучники сурядності можуть вживатися в **приєднувальному** значенні. При приєднувальних відношеннях друга частина ССР має характер додаткового зауваження, напр: *Олена нареши склала екзамен, і це лише після третьої спроби.*

У приєднувальній функції найчастіше виступають єднальні сполучники *і, та*, протиставні *а, але*. Спеціально приєднувальними є сполучники *та й, теж, також*: *Козаки стояли тісними лавами, реєстрові також вишикувалися на майдані.*

Тема 3. Складнопідрядні речення

План лекції:

1. Структурні особливості СПР та засоби оформлення зв'язку між головною і підрядною частинами.
2. Розмежування сполучників та омонімічних з ними сполучних слів.
3. Типи СПР. Конструкції розчленованої та нерозчленованої будови.

3.1. Складне речення, предикативні частини якого поєднані сполучниками підрядності або сполучними словами називається **складнопідрядним**, напр.: *Уклін народові, що скинув рабства пута.*

На відміну від ССР, компоненти яких є відносно рівноправними, частини СПР синтаксично нерівноправні: одна з них підпорядкована іншій. Підпорядковуюча частина СПР, яка є синтаксично незалежною, називається головною, підпорядкована, синтаксично залежна – підрядною.

Зауважимо, що підпорядкованість, залежність підрядної частини головної є насамперед синтаксичною. За змістом обидві частини бувають рівноцінними, іноді підрядна може навіть передавати основну змістову інформацію, напр.: *Я знаю, що бійця нацадки спом'януть.* Як бачимо, головне речення тут не має також і граматичної самостійності, бо є структурно неповним – у ньому відсутній додаток. Формальним показником несамотійності головної частини можуть бути наявні в її складі вказівні слова, напр.: *Який Сава, така й слава.* Таким чином, компоненти СПР є тісно взаємопов'язаними, вони, як правило, не можуть існувати самостійно.

Основний засіб зв'язку частин СПР – сполучники підрядності, сполучні слова та співвідносні слова. Допоміжними засобами вираження підпорядкованості однієї частини речення іншій є порядок розміщення компонентів, морфологічне співвідношення дієслівних присудків, лексичні засоби.

3.2. Можуть виникати деякі складності при розмежуванні сполучників та омонімічних з ними сполучних слів, що спричинено омонімією між частиною сполучників та займенників чи прислівників (*що, коли, як* та ін.). Належність до певної частини мови визначається, зокрема, відповідною синтаксичною функцією слова. Так, **сполучники підрядності** (*що, щоб, як, наче, коли, якщо, так що, тому що* і под.) не входять ні до скла-

ду підмета, ні до складу присудка. Вони виконують лише службову функцію – поєднання головної і підрядної частини СПР. Натомість сполучні слова не лише зв'язують частини СПР, але є членами підрядного речення, напр.:

1) *Мій батько, що загинув у боях, своєю кров'ю окропив знамена.*

2) *Погода така, що ми сиділи вдома.*

Як бачимо, в реченні (1) слово *що* є займенником (слова *батько*) у функції підмета. В реченні (2) слово *що* є сполучником, який лише сполучає компоненти СПР.

Групу **сполучних слів** формують: відносні займенники *який, котрий, чий, хто, що*; прислівники *як, де, куди, звідки, коли, чому* та ін.

Крім основної підстави розрізнення сполучників підрядності та сполучних слів – можливості чи неможливості виконувати функцію членів речення – існують додаткові критерії розмежування. Так, сполучники не мають (і не можуть мати) на собі логічного наголосу: при вимові вони зливаються з наступним словом. Натомість сполучні слова є логічно наголошеними, саме наголосом односкладові сполучні слова *що, як* відмежовуються від омонімічних з ними сполучників: *Вже сьогодні треба знати, ЩО ти робитимеш завтра.* Доволі дієвим методичним прийомом є трансформування підрядної частини в питальне речення. Якщо така трансформація допускається, значить сполучним засобом служить самостійна частина мови – займенник або прислівник, напр.: *Вже сьогодні треба знати, що ти робитимеш завтра.* ← *Що ти робитимеш завтра?*

Структурнооформлювальна роль належить також співвідносним словам, які виступають членами головного речення, але повного смислу не виражають. Функція співвідносних слів – сигналізувати про те, що їхній смисл розкривається у підрядній частині. У ролі **співвідносних слів** найчастіше вживаються вказівні займенники *той, такий, там, туди, звідти, так, настільки*, наприклад: *Поваги гідний той, хто поважає інших* ← *Поваги гідний той (хто саме?)*. Якщо у ролі співвідносних слів вживаються інші займенники чи прислівники (*все, кожний, скрізь, всюди, завжди*), то вони зберігають своє властиве значення: *Залік одержали всі, хто виконав програму навчання* ← *Залік одержали всі*.

3.3. Залежно від того, чи всієї головної частини назагал, чи окремого члена речення стосується підрядна частина виділяють дві групи СПР: розчленованої та нерозчленованої будови.

У **нерозчленованих** СПР підрядна частина стосується одного слова (або словосполучення) головної частини. Підрядна частина поширює це слово як лексико-морфологічну одиницю, тобто поширює дієслово, імен-

ник, займенник. З цього погляду нерозчленовані СПР є співвідносними із словосполученням, де виділяємо певні синтаксичні відношення між стрижневим та підпорядкованим словом:

- об'єктні – *розповісти про наші успіхи* → *розповісти, що ми домоглися успіхів*;

- атрибутивні – *цікаві змагання* → *змагання, що були цікавими*.

У **розчленованих** СПР підрядна частина відноситься до всього складу головної частини як до синтаксичної одиниці. Структура і семантика підрядної частини прямо не залежить від лексико-морфологічної характеристики якогось окремого слова головної частини. Наприклад, до головної частини *Вона вчилася* можуть бути приєднані підрядні:

- мети – *щоб здобути професію*;

- причини – *тому що прагнула знань*;

- наслідкове – *так що читала багато книг*;

- часу – *коли інші бігали в кіно*;

- порівняльне – *як вчаться сумлінні студенти*.

Підрядна частина розчленованих СПР виражає, як правило, різні обставинні значення. У вираженні цих значень беруть участь різні семантичні сполучники: часові, умовні, причинові, допустові, мети, наслідкові. Зв'язок між предикативними частинами в розчленованих СПР не такий тісний, як у нерозчленованих. Тут головна частина може існувати без підрядної, вона не є необхідним її продовженням, наприклад: *Змолоду треба набиратися знань, (щоб не пуста була твоя власна криниця).*

Як бачимо, наявність підрядної частини в цьому реченні зумовлена не структурою головної, а конкретною метою усього речення. Залежно від комунікативного завдання можна приєднати підрядне з іншим значенням, наприклад: *(тому що потім вони даються важче).*

Отже, між розчленованими та нерозчленованими СПР існують чіткі структурно-семантичні відмінності, а саме:

- у нерозчленованих СПР підрядна частина стосується якогось одного слова головної частини, а в розчленованих – головної в цілому;

- структурний і семантичний зв'язок частин у нерозчленованих СПР більш тісний, ніж у розчленованих;

- предикативні частини нерозчленованих СПР поєднані асемантичними сполучниками або сполучними словами, що виконують тільки синтаксичну роль, а в розчленованих – семантичними сполучниками, що передають різні смислові відношення.

Тема 4. СПР-конструкції нерозчленованої будови

План лекції:

1. СПР з підрядними з'ясувальними.
2. СПР з підрядними означальними.
3. Займенниково-співвідносні (пояснювальні) СПР.

4.1. СПР з підрядними **з'ясувальними** називаються такі нерозчленовані СПР, в яких підрядна частина поширює слово в головній частині, що потребує об'єктного роз'яснення. Підрядні з'ясувальні відповідають на відмінкові питання та поширюють слова певних семантичних груп. Найчастіше це дієслова із значенням: повідомлення – *говорити, розповідати, пояснювати, повторювати, писати* і под.; думки і почуття – *думати, розуміти, знати, вірити, пам'ятати, боятися, радіти* і под.; сприйняття – *бачити, чути, спостерігати, помічати* і под.

Крім дієслів, співвідносними словами іноді виступають інші частини мови, що виражають стан або оцінку (*дивно, добре, погано, правильно, молодець* і под.), напр.: *Я радий, що вам все зрозуміло*. Підрядна частина може стосуватися також головної, яка складається зі слова-речення, напр.: *Спасибі, що навідалися до нас*.

Підрядні з'ясувальні приєднуються до головної частини за допомогою сполучників *що, щоб, як, наче, буцімто* або сполучних слів *хто, що, котрий, чий; де, куди, звідки, чому, навіщо*.

У СПР з'ясувальних може міститися:

- повідомлення про реальний факт дійсності: *Ми знаємо, що ви там були*;
- повідомлення про необхідний, бажаний чи можливий факт: *Нам сказали, щоб ми краще готувалися*;
- спонування: *Я сказав, щоб всі виконали завдання*;
- повідомлення про характер протікання дії: *Я бачив, як (що) вони приїхали*;
- передбачення, сумнів, невпевненість: *Нам сказали, наче (начебто, буцімто) поїзд спізнюється*.

СПР з підрядними **означальними** поширюють іменник, який входить до складу головної частини. Підрядна частина приєднується до головної сполучними словами *котрий, який, чий, що; де, коли, куди, звідки*, що виражають атрибутивні відношення. До структурних особливостей цього типу

СПР належить те, що підрядні означальні завжди стоять після означуваного слова. Це слово може вживатися в сполученні з вказівними словами *той, такий*. Такі структури не можна сплутувати із займенниково-співвідносними СПР, в яких слова *той, такий* виступають у функції співвідносних, пор.:

Безсмертний той поет (який?), чий спів бринить у душах

[імен.], (чий)

Безсмертний той (хто саме?), чий спів бринить у душах

[той], (чий)

За семантикою означуваного слова та структурою частин СПР з підрядними означальними поділяються на власне означальні та поширювальні.

У **власне означальних** головна частина вимагає поширення підрядною, бо означуваний іменник потребує конкретизації, уточнення. При цьому підрядна частина називає ознаку, за якою предмет виділяється з числа схожих. Конструкція будується за схемою *той (Ім.) – який, той (Ім.) – коли, той (Ім.) – де* (див. попередній приклад).

Поширювальні означальні стосуються головної частини, яка не потребує підрядної, бо означуваний іменник має конкретне значення. Підрядна частина лише подає додаткові відомості, напр.: *Ми відпочивали на прекрасному пляжі (якому саме?), де в сонячні дні збиралося майже все місто*. Найбільш уживаними сполучними засобами для цього різновиду означальних СПР є сполучні слова *який, котрий*. Але, як видно з прикладу, можуть також використовуватися сполучні слова обставинної семантики (*коли, куди, де, звідки*) у випадку, коли означуваний іменник є співвідносним за значенням. При цьому в підрядну означальну частину вноситься відтінок часової або просторової семантики.

4.3. Займенниково-співвідносними (пояснювальними) називаються нерозчленовані СПР, в яких підрядна частина стосується співвідносного слова, вираженого займенником, і розкриває його значення: *Поваги гідний той, хто поважає інших*.

Контактні (співвідносні) слова є семантично неповноцінними, тому потребують конкретизації, пояснення свого значення. Через це головна частина пояснювальних СПР є незавершеною, і в поєднанні з підрядною набуває комунікативної повноцінності.

У функції **співвідносних слів** виступають займенники та займенниково-прислівники: вказівні – *той, такий, так, стільки, там, туди, звідти*; означальні – *весь, усякий, кожний, один, скрізь*; заперечні – *ніхто, ніщо, ніде*; неозначені – *дехто, десь, хтось*; словосполучення – *таким чином, подібно тому, стільки разів, до такої міри*.

Контактні слова можуть виступати в ролі різних членів речення:

- підмета: *Поваги гідний той, хто поважає інших*;
- присудка: *Вода була такою, що аж зводило зуби*;
- додатка: *Я не вірю тому, що трапилось нещастя*;
- обставин: *Вона переживала так, як ніколи до цього*.

У займенниково-співвідносних СПР предикативні частини поєднуються за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, як, де, куди* або сполучників *що, щоб, начебто, чим*. Співвідношення вказівного займенника у головній частині та відносного у підрядній утворює **співвідносну пару** (звідси – назва типу СПР), найуживаніші пари: *той – хто, кожний – хто, всі – хто, те – що, все – що, такий – який, стільки – скільки, так – як, що – то, чим – тим*. Займенники у цих парах можуть вживатися не лише в називному відмінку, пор.: *Вона та, хто викликає довіру // Вона була тією, кому можна довіряти*.

У СПР із сполучниками співвідносні пари утворюються поєднанням вказівного слова головної частини та сполучника в частині підрядній. У цій ролі найчастіше виступають займенникові слова *такий, так, настільки, до такої міри, до того* та сполучники *що, щоб, начебто, наче, будь-яким*. Вказівні слова у головній частині можуть вживатися в сполученні:

- з якісними прислівниками: *Квіти пахли так сильно, що паморочилося в голові*;
- з предикативними прислівниками: *У кімнаті так тепло, що не хочеться виходити*;
- з прикметниками: *Студентка була така стривожена, що це занепокоїло викладача*;
- з дієсловами: *Поруч розмовляли так, що заважали працювати **.

* Якщо підрядну частину приєднати сполучником *так що*, речення перетвориться на наслідкове.

У займенниково-сполучникових реченнях підрядна частина вказує на результат інтенсивної ознаки чи розкриває спосіб протікання дії з відтінками наслідку, міри і ступеня. Зауважимо, що характер сполучників вносить певні корективи у загальний смисл конструкції. Так, у займенниково-співвідносних СПР з порівняльними сполучниками виражається додаткове значення порівняння: *У лісі було так тихо, наче все в ньому вмерло*. Сполучник *щоб* може виражати додаткове значення мети: *Справу треба робити так, щоб не довелося перероблювати*.

Тема 5. Розчленовані СПР-конструкції

План лекції:

- 5.1. СПР з підрядними часу, місця, мети.
- 5.2. СПР з підрядними причини і наслідку.
- 5.3. СПР з підрядними умови і допусту.
- 5.4. СПР з підрядними порівняльними.
- 5.5. СПР з підрядними супровідними і зіставними.

5.1. Підрядні **часу** приєднуються до головної частини часовими сполучниками *коли, поки, з тих пір як, як тільки*, що оформлюють часові відношення двох подій, ситуацій, названих у двох частинах СПР, напр.: *Приходьте, коли ми будемо вдома*.

Підрядні **місця** приєднуються до головної частини за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки* і вказують на місце або напрям дії, названої в головній частині, напр.: *Ми підем, де трави похилі*.

СПР з підрядними часу і підрядними місця мають ознаки як розчленованих, так і нерозчленованих СПР. З розчленованими конструкціями їх об'єднує відносні смислова самостійність головної та автономність підрядної частин. Наявність опорних слів, що потребують поширення, наближує такі структури до нерозчленованих. Так, якщо у головній частині вживається співвідносне слово (*тоді, доти, до тих пір, після того; тут, там, туди, звідти*), то в СПР виникає займенниково-співвідносний або займенниково-сполучниковий зв'язок, а між контактним словом та підрядною частиною встановлюються пояснювальні відношення, пор.:

Я не була в театрі (відколи?), з тих пір як поїхала з міста.

*Я не була в театрі з тих пір (з яких? коли саме?), як поїхала з міста.
Ми підем (де?), де трави похили.*

Ми підем туди (куди саме?), де трави похили.

Підрядні **мети** приєднуються до головної частини за допомогою сполучника *щоб* і вказують на мету дії, про яку йдеться у головній частині. Вони відповідають на питання *навіщо? з якою метою? для чого?* У головній частині цих речень може вживатися вказівне слово для того, напр.: *Для того, щоб добре вчитися, треба багато працювати.*

5.2. Підрядні **причини** приєднуються до головної частини за допомогою сполучників *тому що, через те що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що*. Підрядна частина вказує на причину того явища, про яке говориться в головній частині. Слід зазначити, що складені причинові сполучники можуть розчленовуватися: *що* залишається в підрядній частині, а інша частина вживається у головній як вказівне слово, напр.: *Вона не пішла на заняття тому, що була хвора.*

Підрядні **наслідку** приєднуються до головної частини нерозчленованим сполучником *так що* і вказують на наслідок, висновок, результат того, про що говориться у головній частині: *Часу залишається мало, так що треба більше працювати.* Як бачимо, в головній частині названо факт, у підрядній – наслідок, висновок з цього.

СПР з підрядними наслідковими є співвідносними із СПР з підрядними причиновими, пор.:

Було пізно (причина), так що ми поспішали (наслідок);

Через те що було пізно (причина), ми поспішали (наслідок).

5.3. Підрядні **умови** приєднуються до головної частини за допомогою сполучників *якщо, коли, якби* і називають умову, за якої здійснюється висловлене в головній частині:

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу;

Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти.

Умовні речення виражають реальність або нереальність здійснення висловленого.

Підрядні **допусту** приєднуються до головної частини сполучниками *хоча, хоч, незважаючи на те що, як не, дарма що* і називають умову, всупереч якій відбувається дія в головній частині, напр.: *Дівчина мовчала, хоча їй хотілося багато сказати.*

Підрядні допустові можуть вживатися як перед головною частиною, так і після неї. Якщо вони стоять у препозиції, то на початку головної частини можуть вживатися протиставні сполучники *але, однак, а*. Отже, в СПР з препозитивними підрядними допустовими вживаються подвійні

сполучники *хоча...але, хоча...однак*, напр.: *Хоча весна була рання, однак дні стояли холодні.*

5.4. Порівняльними називаються розчленовані СПР, підрядна частина яких сполучається з головною за допомогою порівняльних сполучників та пояснює її шляхом порівняння. Порівняльні відношення виражаються за допомогою сполучників *як, наче, подібно до того як*.

Сполучник *як* виражає пряме, безпосереднє порівняння, відповідність, однаковість порівнюваних явищ: *Учні любили свою вчительку, як люблять свою матір її діти.*

Сполучники *наче, неначе, начебто* вказують на віддалену схожість об'єктів і вносять у семантику СПР модальність припущення: *Місяць, неначе це був човен, плив між хмарами.*

Типологічною особливістю СПР з підрядними порівняльними є смислова та структурна неповнота підрядної частини.

5.5. Підрядні **супровідні (приєднувальні)** сполучаються з головною частиною різними формами відносного займенника *що* та зрідка прислівниками *де, куди, звідки, коли*.

Підрядні приєднувальні мають значення додаткового повідомлення і можуть виражати:

- наслідок того, про що говориться у головній частині: *Треба було встигнути на автобус, чому ми й вийшли раніше;*
- оцінку його змісту: *Зранку пішов дощ, що нас дуже засмутило.*

Сполучне слово *що* є найбільш уживаним сполучним засобом для цього типу речень. Сполучні слова *де, куди, звідки, коли* вживаються зрідка, вони надають СПР з підрядним супровідним часових чи просторових відтінків, напр.: *Випускниця одержала направлення в рідне село, де й працюватиме в рідній школі.*

СПР з підрядними супровідними можуть бути синонімічними ССР з приєднувальним значенням, пор.: *Зранку пішов дощ, що нас дуже засмутило // Зранку пішов дощ, і це нас дуже засмутило.*

Підрядні **зіставні** сполучаються з головною частиною підрядними сполучниками *тоді як, у той час як, між тим як, коли...то, якщо...то*.

Конструкції з підрядними зіставними являють собою перехідний тип між СПР та ССР, оскільки предикативні частини в них є семантично рівноправними, а формальна залежність позначається лише підрядним сполучником, який легко можна замінити на сполучник сурядності, пор.: *Час пройшов, між тим як справу не було зроблено → Час пройшов, а(але) справу не було зроблено.*

Тема 6. Безсполучникові СР

План лекції:

1. Граматична природа і відмінність БСР від сполучникових СР.
2. БСР з однотипними частинами.
3. БСР з різнотипними частинами
4. Пунктуація в БСР.

6.1. Безсполучниковими називаються СР, предикативні частини яких поєднуються без сполучників. Засобом зв'язку між предикативними частинами служать інтонація, взаєморозташування частин, співвідношення граматичних значень дієслівних присудків. Порядок розташування частин може також впливати і на смислові відношення між ними, напр.: *Не шукатимеш – не знайдеш*. Форми виду, часу і способу дієслівних присудків є основним граматичним засобом зв'язку в БСР: *Зацвітуть сади, зазеленіє трава*.

Деякі дослідники не виділяють БСР в окремий структурно-семантичний тип СР, вважаючи їх різновидами ССР або СПР. На думку їхніх опонентів, БСР хоча й виражають відношення, близькі до тих, що існують у сполучникових СР, однак мають специфічну структуру та семантику. Це й дає підстави виділяти їх в окремий тип СР.

Основна структурна ознака БСР – відсутність сполучників чи сполучних слів – позначається і на їхній семантиці: смислові відношення між предикативними частинами тут виражаються нечітко, пор.: *Закінчимо навчання – одержимо дипломи // Закінчимо навчання, одержимо дипломи*.

Перше БСР є синонімічним СПР з підрядним часу (*Коли закінчимо навчання, одержимо диплом*) чи умови (*Якщо закінчимо навчання, то одержимо диплом*). Друге БСР є синонімічним до ССР з перелічувальними відношеннями (*Закінчимо навчання, і одержимо диплом*). Зауважимо, що введення сполучника може змінити смислові відношення між частинами, напр.: *Як мудро все у таємничім світі – велике пізнається у малім*. Отака нечіткість смислових відношень у БСР дозволяє мовцям урізноманітнювати мовлення, що свідчить про значний стилістичний потенціал безсполучникових конструкцій.

6.2. За смисловими, інтонаційними та структурними особливостями БСР поділяються на два різновиди: 1) БСР з однорідними, або однотипними частинами; 2) БСР з неоднорідними, або різнотипними частинами.

У БСР з **однотипними** частинами встановлюються такі смислові відношення:

- одночасність фактів, подій, явищ: *Зацвітуть сади, зазеленіє трава*;
- послідовність подій: *Закінчимо навчання, одержимо дипломи*;
- протиставлення або зіставлення подій, явищ: *В мужика землянка вога – в пана хата на помості*.

6.3. БСР з **різнотипними** частинами передають такі відношення:

- сказане в наступній частині пояснює зміст попередньої: *Закон життя один – вірно служити своєму народові*;
- зміст другої частини доповнює зміст першої: *Я знаю: місто буде; Прийшов старий до моря – хвилюється синє море*;
- друга частина передає значення причини: *Не завидуй багатому: багатий не знає ні приятні, ні любові*;
- перша частина має значення умови, за якої є можливим сказане у другій: *Поїдеш далеко – побачиш багато*;
- друга частина має значення наслідку або висновку з того, про що говориться у першій: *Вдарив революціонер – захитався світ*;
- друга частина містить порівняння з тим, про що говориться в першій: *Говорить – шовком вишиває*.

6.4. Постановлення розділових знаків у БСР є чи не найскладнішою пунктуаційною проблемою писемної практики. Відсутність лексикалізованих сполучних засобів, які б уточнювали семантику відношень, значною мірою має компенсуватися вживанням відповідних розділових знаків. Для того, щоб не помилитися у їх виборі, мовець повинен чітко визначити характер смислових відношень між частинами. Цьому може сприяти прийом підстановки відповідного сполучника, тобто трансформація безсполучникової конструкції в сполучникову.

Двокрапка ставиться у випадках, коли відношення між частинами будуються за схемою:

- а) «Факт»: «причина», напр.: *Хвилі вляглися: (бо) вітер виух*.
- б) «Факт»: «доповнення», напр.: *На березі бачили: (що) човен віддаляється. Новачки всі такі (а саме?): вони намагаються виглядати впевненими*.

Тире ставиться у таких структурах:

- а) «Умова», «час» – «факт», напр.: *(Якщо, коли) Поїдеш далеко – побачиш багато*.
- б) «Факт» – «наслідок», «висновок», напр.: *Защебетав соловейко – (тому) пішла луна гаєм*.

в) «Факт» – «протиставлення», «зіставлення», напр: *Не чуже позичати – (а) своє здобувати. Говорить – (наче) шовком вишиває.*

У БСР відкритої структури з перелічувальними відношеннями ставиться **кома**: *Місяць на небі, зіроньки сяють.*

Тема 7. Багатокомпонентні СР. Період

План лекції:

1. Загальні поняття про багатокомпонентні СР.
2. СПР з супідрядністю.
3. СПР з послідовною підрядністю.
4. Багатокомпонентні СР змішаного типу.
5. Період, синтаксична природа періоду.

7.1. Складні конструкції, як правило, є двокомпонентними, але деякі СР можуть утворюватися і з більшого числа предикативних частин. Такі конструкції мають не лише структурну, але семантичну ускладненість, що дало підстави виділити їх в окремий різновид – **багатокомпонентні СР** (інші назви: багаточленні, комплексні, СР ускладненого типу).

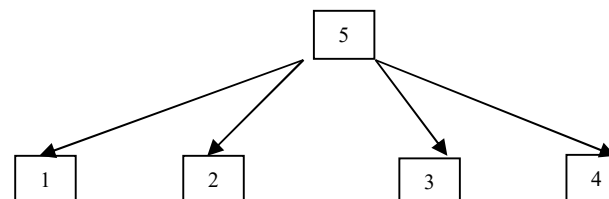
Залежно від характеру синтаксичного зв'язку багатокомпонентні СР поділяються на такі різновиди: багатокомпонентні ССР, багатокомпонентні СПР, багатокомпонентні БСР, багатокомпонентні СР змішаного типу. Більш детально зупинимось на характеристиці багатокомпонентних СПР, оскільки саме в них виникають нові типи зв'язків між компонентами: однорідна, неоднорідна та послідовна підрядність.

Серед багатокомпонентних СПР можуть бути конструкції з кількома головними частинами (рідко) та з кількома підрядними. Найбільш поширеними є багатокомпонентні СПР, що складаються з однієї головної та двох або більше підрядних частин. Предикативні частини можуть по-різному поєднуватися між собою:

- всі підрядні частини приєднуються до однієї головної – **супідрядність**;

- перша підрядна частина залежить від головної, друга – від першої підрядної (головної щодо другої), третя – від другої підрядної і т.д. – **послідовна підрядність**.

7.2. Супідрядні предикативні частини можуть стосуватися одного і того ж слова у головній (або головної частини в цілому) і мати однакове значення. Такий тип зв'язку називається **однорідною супідрядністю**, напр.: *Хто чув повстання дзвін,^{1/} хто біг крізь тьму в атаку,^{2/} кого не міг спинить гармат охриплий крик,^{3/} хто бачив на снігу крові багряні маки,^{4/} той брат мені навік.⁵* Схема цього речення:

Як бачимо, всі підрядні частини цього речення стосуються слова *той* у головній частині, однаково в смисловому відношенні пояснюючи його. Сполучним засобом тут виступає сполучне слово *хто*, однак підрядні частини багатокомпонентних СПР з однорідною супідрядністю можуть приєднуватися і різними сполучниками чи сполучними словами, напр.: *Ми порадимося, як зустрінемо літо, куди поїдемо відпочивати.* Самі ж підрядні частини можуть з'єднуватися як безсполучниковим зв'язком, так і сурядними сполучниками, пор.: *Ми порадимося, як зустрінемо літо і куди поїдемо відпочивати.* При цьому кома між ними не ставиться, оскільки підрядні мають спільну головну частину.

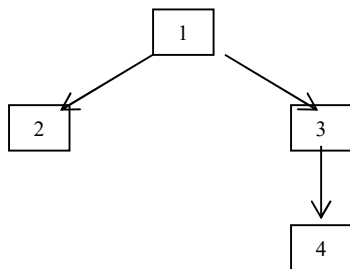
СПР-конструкції з **неоднорідною**, або **паралельною супідрядністю** мають у своєму складі такі підрядні частини, що пояснюють слово головної частини або головну частину загалом по-різному. Це означає, що вони:

- знаходяться в різних смислових відношеннях з головною частиною, напр.: *Коли прийде час, ми пожалкуємо, що не зробили цього* (підр. часу + гол. + підр. з'ясувальне);
- стосуються різних слів головної частини, напр.: *Народ, який байдужий до свого уряду, й уряд, який байдужий до свого народу, варті одне одного.*

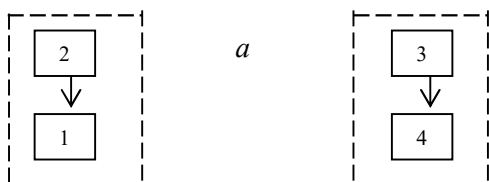
7.3. Багатокомпонентні СПР з послідовною підрядністю будуються за іншою схемою, відмінною від супідрядної. При **послідовній підрядності**

підрядні частини утворюють безперервний ланцюжок: гол. частина + 1 підр. + 2 підр. і т.д. У таких багатокомпонентних конструкціях кожна з підрядних частин є головною по відношенню до наступної, і вони іменуються як підрядна частина 1-го ступеня, підрядна частина 2-го ступеня і т.д.

БК СПР можуть мати одночасно як послідовну підрядність, так і супідрядність, напр.: *Він знав,¹ / що не повернеться,² / що не побачить більше землю,³ / яку так любив.⁴*

7.4. Багатокомпонентні СР змішаного типу (комбіновані СР, складні синтаксичні конструкції – ССК) охоплюють структури з різними видами зв'язку: сурядним і підрядним, безсполучниковим і підрядним, сурядним і безсполучниковим та ін. Граматичні зв'язки в межах ССК не є принципово відмінними від уже розглянутих типів, тому важливіше вміти правильно визначати співвідношення між його компонентами. Особливістю комбінованих СР є те, що його компоненти групуються в блоки (перший рівень структурування), а вже блоки утворюють цілу конструкцію, напр.: *Не той бідний,¹ / хто мало має,² / а той,³ / хто багато бажає.⁴*

7.5. Період – це багатокомпонентне складне або дуже поширене просте речення, для якого характерний поділ на дві частини, перша з яких вимовляється підвищенням, а друга – пониженням голосу. Період не є окремим структурним типом речення, це переважно різновид багатокомпонентного речення, для якого характерна специфічна інтонація. При

вимові періоду створюється ритмічний, гармонійний інтонаційний малюнок: початок вимовляється спокійним голосом, до середини голос підвищується, досягає кульмінації, а після паузи понижується знову до спокійного тону.

За структурою період може бути багатокомпонентним СПР, ССР, БСР, а також складною синтаксичною конструкцією з різними видами зв'язку. Зрідка він може мати форму простого речення, але переважно період побудований як СПР, в якому кілька однорідних підрядних приєднуються до однієї головної частини, напр.:

*Коли моя рука, то тиха, то лукава,
В промінні сну торкнеться губ твоїх
І попливе по шії і небавом
З плеча на груди, із грудей до ніг...*

*Коли твоя рука солодка, ніби слава,
Червонооким пальчиком майне
В лимонній тиші і коли мене
У темну глибину поверне темна слада —*

*У білій лодії тоді ми пливемо
По водах любощів між берегами ночі:
І голоси у гніздах ластівочі
Стихають тихо...*

(М. Вінграновський)

Найчастіше періоди використовуються в художньому мовленні, але можуть також вживатись і в публіцистиці. Періодна конструкція дозволяє охопити різні явища в їхньому взаємозв'язку. За змістом деякі художні періоди нагадують міні-оповідання з усіма необхідними композиційними компонентами: експозицією, кульмінацією, розв'язкою, що демонструє наведений вище приклад.

Тема 8. Пряма й непряма мова

План лекції:

1. Способи передачі чужого мовлення.
2. Пряма мова.
3. Непряма мова.
4. Невласне пряма мова.

8.1. Текст як продукт мовленнєвої діяльності створюється конкретним мовцем – автором. Співвіднесеність мовлення з особою мовця є одним з постулатів комунікації, що знаходить свій вияв у відповідних граматичних формах. У деяких ситуаціях виникає необхідність передати чи відтворити мовлення іншої особи. Чужий текст може відтворюватися дослівно, із збереженням усіх формальних ознак, або приблизно, з дотриманням змісту повідомлення. Це спричинило появу двох основних способів передачі чужого мовлення: пряму мову й непряму мову. Система форм передачі чужого слова включає також конструкції з напівпрямою мовою, невласне прямою мовою та деякі інші різновиди.

8.2. Пряма мова – це чужа мова, точно відтворена й передана від імені того, хто її вимовив або написав. Речення з прямою мовою включають два компоненти: 1) пряму мову, де відтворюється чуже мовлення; 2) увідні слова, які вказують, кому належить мовлення, за яких обставин воно створювалося (де, коли, чому тощо). Увідні слова пов'язуються з прямою мовою за смыслом та інтонаційно і розташовуються по відношенню до неї вільно.

Речення, які входять до складу прямої мови, можуть мати різну структуру та семантику. Найхарактернішою особливістю їх є “розмовний” синтаксис: неповні речення, незакінчені конструкції, вставні і вставлені структури, звертання тощо. Пряма мова часто містить стилістично забарвлені слова, фразеологізми, що дозволяє більш адекватно передати мовний колорит, манеру розмовляти. У художній літературі пряма мова є одним із засобів характеристики персонажу.

Із синтаксичного боку увідні слова найчастіше являють собою двоскладне речення, в якому підмет називає особу, котрій належить пряма мова, а присудок виражений дієсловом із значенням мовлення або думки (*сказати, спитати, відповісти, подумати, вирішити* тощо).

Своєрідною формою дослівної передачі чужого мовлення є *діалог* – пряма мова, що передає розмову двох або більше осіб. Речення, що їх вимовляють учасники діалогу, називаються *репліками*. Репліки діалогу можуть мати увідні слова, але найчастіше їх немає.

Ще один різновид прямої мови – *цитати*, тобто дослівні витяги з чужого тексту, що використовуються для підтвердження своєї думки. Для того щоб позначити межі запозичених слів у власному тексті, цитати завжди виділяються лапками, а також документуються (вказується джерело запозичення).

8.3. Непряма мова передає загальний зміст чужого мовлення, як правило, у формі підрядного речення. Речення з непрямою мовою являють собою СПР з підрядним з'ясувальним, в якому головна частина – це увідні слова (тобто слова автора), а підрядна – чуже мовлення.

Речення з прямою та непрямою мовою є співвідносними за структурою та семантикою. По-перше, вони складаються зі слів автора та чужого мовлення, по-друге, і в непрякій мові слова автора коментують чуже мовлення, вказують, ким, як, коли, де, чому були висловлені певні слова. Отже, конструкції з прямою та непрямою мовою є синтаксичними синонімами і можуть замінити один одного, пор.: *Сьогодні викладач сказав: «Екзамен ми переносимо на середу» // Сьогодні викладач сказав, що екзамен переноситься на середу.*

Пряма мова передає зміст чужого мовлення, зберігаючи форму його вираження. Непряма мова дозволяє скоротити чуже мовлення, зробити лексичні заміни, змінити стилістичне забарвлення чужого мовлення і тим самим посилити його змістовий бік. Іншими словами, пряма мова наголошує на формі чужого мовлення, непряма – на його змісті.

8.4. Невласне пряма мова – це такий спосіб передачі чужого мовлення, при якому чуже мовлення зливається з авторським. Невласне пряма мова не є підрядним реченням, як непряма мова, не вводиться авторськими словами, як пряма мова, а отже – не є особливою синтаксичною конструкцією. Її можна розглядати як літературний прийом, який дозволяє вводити специфічне мовлення персонажів у контекст авторської оповіді, напр.: *Макар Іванович був неспокійний. Ану ж, борони Боже, хто спостеріг, як він виходив із зібрання «молодих»? А що тоді буде? Погана справа (М.Коцюбинський).*

Тема 9. Синтаксис тексту

План лекції:

1. Поняття про текст. Навчальні програми середньої школи і питання лінгвістики тексту.
2. Синтаксична структура тексту. Види текстової інформації.
3. Засоби зв'язку між висловленнями в тексті.

9.1. Як мовознавчий термін слово “текст” вживається принаймні в трьох значеннях: 1) зв'язна послідовність висловлень; 2) загальна модель для групи текстів; 3) письмовий за формою мовленнєвий твір. Як продукт мовленнєвої діяльності, що характеризується функціональною зумовленістю, структурною оформленістю та семантичною завершеністю, *текст* став предметом дослідження *лінгвістики тексту* – розділу мовознавства, що вивчає правила побудови зв'язного мовлення. Цей напрям лінгвістичних досліджень виник порівняно недавно і продовжує активно розвиватись.

Інтерес до зв'язного тексту був зумовлений, по-перше, діалектикою розвитку самої мовознавчої науки, яка на сучасному етапі виявляє пильну увагу до семантики мови, по-друге, практичними потребами суспільства: діалог з ЕОМ, машинний переклад, автоматичне реферування тощо. Надзвичайно актуальним є вивчення структурно-семантичної організації тексту для навчальних цілей, зокрема розвитку зв'язного мовлення учнів. У шкільні підручники з мови введено поняття "текст", "види і засоби зв'язку речень у тексті" та ін., програмами з мови передбачено, що учні повинні знати лінгвістичні основи зв'язного мовлення.

Сучасна методика послідовно намагається наблизити викладання мови до потреб життя. Провідні методисти (В. Мельничайко, Л. Величко, Н. Грипас та ін.) переконливо довели, що недостатній рівень володіння навичками зв'язного мовлення значною мірою пояснюється недоліками у вивченні шкільного курсу граматики, який обмежувався вивченням синтаксично ізольованого речення. При цьому значно важливіші закономірності контекстного мовлення, які діють поза межами окремого висловлення, залишалися поза увагою. Брак системності породжує стихійність в оволодінні принципами побудови зв'язного тексту, що призводить до численних недоліків у мові учнівських творів та переказів, серед яких найчастіше виділяють:

- відсутність зв'язку між реченнями, між частинами тексту;
- відсутність поділу на абзаци, безсистемність у поділі;
- порушення послідовності, незавершеність тексту;
- повторення одних і тих думок;
- обмеженість засобів поєднання речень.

Цілком зрозуміло, що при вивченні синтаксису не можна обмежуватися розглядом автономних структур. У процесі мовлення речення взаємодіють і стають компонентами нового, більш складного утворення – тексту. Його структуру, засоби зв'язку вивчає лінгвістика тексту, найважливіші елементи якої, відповідно до чинної програми, мають вивчатися в середній школі.

9.2. З погляду синтаксису, мовленнєвий твір будується за певними правилами – регулярностями в структурі тексту. Більшість сучасних дослідників вважає, що в основі правильно організованого монологічного мовлення лежать не окремі речення, а великі, логічно й композиційно завершені блоки, які дістали назву *складне синтаксичне ціле* (ССЦ) або *надфразна єдність* (НФЄ). Як мінімальна супрасинтаксична (більша за речення) одиниця НФЄ являє собою послідовність висловлень, об'єднаних семантичними та синтаксичними відношеннями.

У писемному тексті НФЄ звичайно збігається з межами *абзацу* – частини писемного тексту від одного відступу до іншого. Абзац може членувати текст як на структурно-семантичній, так і на композиційно-стилістичній основі, об'єднуючи розрізнені факти або розчленовуючи повідомлення. Оскільки в стилістично нейтральному тексті один абзац включає в себе одну НФЄ, в шкільній практиці ці поняття доцільніше не розмежовувати. Відповідно, учень повинен орієнтуватися на абзацний відступ як на формальний показник межі НФЄ.

Текст – це об'єднана смисловим зв'язком послідовність висловлень. На відміну від простої сукупності речень, текст відзначається структурною та семантичною єдністю, коли окремі висловлення об'єднуються сполучниками, повторами слів, словосполучень, однотипних структур, а також асоціативними зв'язками. Основне в тексті – *смислова інформація*, тобто набір відомостей, що змінюють або доповнюють уявлення адресата про зміст повідомлення. Текст містить різні види повідомлень (речення – один вид). Залежно від характеру повідомлюваного, виділяють три види смислової інформації: фактуальну, концептуальну та підтекстову.

Фактуальною називається інформація про факти, події, час і місце їх протікання. Ця інформація завжди виражається мовними одиницями в їх прямому, словниковому значенні.

Концептуальна інформація (з лат. conceptio – розуміння) – це вираження авторського розуміння описаного, його тлумачення фактів. Вона виводиться з усього твору, причому в наукових текстах концепція (ідея) є ясно вираженою, а в художніх текстах допускає різні тлумачення, оскільки не завжди чітко і ясно виражена словесно.

Підтекстова інформація виникає завдяки властивості мовних одиниць містити в собі прихований смисл. Виводиться з фактуальної інформації на основі породжуваних асоціативних та конотативних значень. Цей вид інформації в тексті є факультативним.

Інформативний текст зазвичай містить не готові висновки, а повідомлення про конкретні факти разом з аргументами, на підставі яких читач зможе зробити власні висновки та зіставити їх з узагальненнями автора. Інформаційна цінність та прагматична ефективність тексту визначається сукупністю трьох якісних характеристик:

- **релевантністю**, тобто такою ознакою, коли всі використовувані в тексті факти та аргументи мають відповідний стосунок до основної ідеї;
- **широтою** інформації, тобто різноманітністю аргументації, яка використовується для обґрунтування основної думки;
- **щільністю** інформації, тобто відношенням кількості релевантних одиниць (словосполучень, речень) до загального числа структурно-смыслових одиниць у тексті. Наприклад, чим менше часу треба для прочитання повідомлення, щоб одержати релевантну (необхідну для обґрунтування основної думки) інформацію, тим більшою є його щільність.

9.3. Важливою рисою тексту є **зв'язність**, яка на синтаксичному рівні виявляється в залежності побудови окремого речення від інших речень контексту. Є два основних види міжфразного зв'язку – ланцюговий та паралельний.

При **ланцюговому зв'язку** рема (нова інформація) попереднього речення стає темою (данним) речення наступного. Схема ланцюгового зв'язку:

$T^1 - P^1 \rightarrow T^2 - P^2 \rightarrow T^3 - P^3 \dots$

Найбільший хижак – лев. → Леви живуть в Африці. → Тут багато заповідників.

При **паралельному зв'язку** кожне наступне речення по-новому характеризує спільну тему. Схема паралельного зв'язку:

$T^1 - P^1$ *Лев – найбільший хижак.*

↓ ↓

$T^1 - P^2$ *Його називають царем звірів.*

↓ ↓

$T^1 - P^3$ *Він виправдовує цю назву.*

Ланцюговий зв'язок виражається переважно **синтаксичними засобами**: сполучниками, співвідношенням вищо-часових форм дієслова, порядком слів у реченні, синтаксичним паралелізмом. Цей зв'язок є подібним до зв'язків у складному реченні.

Синтаксичні засоби тісно переплетені із **семантичними засобами**, якими переважно виражається паралельний міжфразний зв'язок. Семантична зв'язність тексту знаходить свій вияв насамперед на лексичному рівні. Зв'язний текст відрізняється від довільного набору речень частим використанням однакових або семантично близьких слів, тобто лексичним і синонімічним повтором. Крім того, смислової консолідації сприяють слова-замісники – різні типи займенників, які заміщують назви предметів і явищ, згаданих у попередньому контексті. У реальному мовленні можна спостерігати доволі строкату картину синтаксичної організації тексту, та все ж типологічно важливі різновиди зв'язку залишаються визначальними.

Тема 10. Пунктуація

План лекції:

1. Поняття про пунктуацію, її призначення.
2. Принципи пунктуації.
3. Система розділових знаків, їх функція.

10.1. Термін **пунктуація** (з лат. punctum – крапка) може означати: 1) звід правил розстановки розділових знаків; 2) самі розділові знаки, що використовуються в письмовому мовленні на позначення його розчленованості; 3) розділ мовознавчої науки, що вивчає принципи розстановки

розділових знаків, систему пунктуаційних правил, склад та функції розділових знаків.

Розділові знаки використовуються для позначення такого членування письмового мовлення, яке не може передаватися ані морфологічними засобами, ані порядком розташування слів. Однак не всяке розчленування тексту фіксується знаками: у мові діють певні принципи їх використання. Для цього існує відповідна мовознавча дисципліна – пунктуація.

Пунктуація – важливий засіб письмового мовлення, оскільки розділові знаки (поряд з іншими засобами мови) допомагають:

- членувати текст на речення;
- виділяти частини речення;
- встановлювати відношення між ними.

Основне призначення пунктуації – полегшити читачеві сприйняття письмового тексту, і в цьому плані функції пунктуації є співвідносними з функціями орфографії: розділові знаки допомагають тому, хто пише, точніше й зрозуміліше висловити думку, а читачеві – адекватно сприйняти її.

10.2. Правила розстановки розділових знаків – складна і внутрішньо організована система, всі елементи якої є взаємопов'язаними. Система розділових знаків почала формуватися у 18 ст. у зв'язку з активним розвитком книгодрукування, і з самого початку вона набула універсального характеру в усіх європейських мовах.

Дослідники виділяють три принципи пунктуації: структурний, або граматичний; смисловий, або семантичний; інтонаційний, або ритмо-мелодійний. Основою сучасної пунктуаційної системи української мови є синтаксична будова мови, її структурні та семантичні закономірності, тому система правил української пунктуації будується на основі двох принципів – структурного та смислового. З цього випливає, що вміння правильно вживати розділові знаки потребує розуміння синтаксичної будови речення, правильного виділення його конструктивних елементів. Семантичний принцип вимагає постійного звернення до значення синтаксичних одиниць, до смислових відношень між елементами речення. Загальна ж методична рекомендація щодо особливостей засвоєння пунктуаційних правил звучить так: “Пунктуацію не можна вивчити, треба навчитися її застосовувати.”

10.3. Система розділових знаків сучасної української мови складається з таких елементів: крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, ко-

ма, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки, лапки. Як розділовий знак також вживається абзац, або новий рядок.

За функцією розділові знаки поділяються на дві групи: відокремлювальні та видільні.

Відокремлювальні знаки використовуються для відокремлення один від одного речень та однорідних членів речення. У цю групу входять крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, двокрапка, крапка з комою, а також абзац. Це одиничні розділові знаки.

Видільні знаки використовуються для виділення відокремлених членів речення, вставних та вставлених компонентів, звертань, прямої мови тощо. Власне видільними розділовими знаками є дужки та лапки. Це подвійні розділові знаки – вони ставляться з обох боків одиниці, яку виділяють.

Кома та тире можуть виконувати обидві функції – відокремлення та виділення. Кома може: а) відокремлювати одне від одного частини СР та однорідні члени речення; б) виділяти відокремлені члени речення, вставні компоненти, звертання. Тире може: а) відокремлювати одне від одного частини СР, однорідні члени речення від узагальнюючого слова; б) виділяти вставні та вставлені компоненти.

У деяких випадках відокремлювальні та видільні розділові знаки вживаються в поєднанні, напр.: «Хто знає відповідь?» — спитав викладач. У цьому реченні лапки виділяють пряму мову, а тире відокремлюють її від слів автора. Знак питання оформляє питання і відокремлює пряму мову від слів автора.

ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ та правила пунктуації

1. Тире в простому неускладненому реченні

1. У простому неускладненому реченні може ставитися лише тире.

Тире ставиться якщо:

- обидва головні члени виражені іменником або інфінітивом:
Київ – столиця України;
- перед присудком стоять вказівні частки *це, от, ось*, напр.:
Яке це щастя – бачити майбутнє.

2. Тире може ставитися на місці пропущеного члена речення (найчастіше – присудка), а також перед будь-яким членом речення, коло його треба виділити: *Наш народ – безсмертний.*

2. Дефіс при непоширених прикладках

Прикладка пишеться з означуваним словом через дефіс:

- якщо спочатку йде власна назва, а потім загальна:
Саксагань-ріка, Хортиця-острів;
- якщо спочатку йде видове (вузьке), а потім родове (широке) поняття:
полин-трава, судак-риба; крім термінів типу *заєць-біляк, жук-короїд;*
- якщо важко визначити, яке поняття є ширшим:
студент-філолог, філолог-студент; хвилі-гори, гори-хвилі.

3. Кома між однорідними членами речення

1. Між однорідними членами речення звичайно ставляться коми.

* **Означення** є неоднорідними, якщо вони характеризують предмет у різних планах: *висока зелена пишна тополя*. Коли вони характеризують предмет в одному плані або являють собою перелік ознак, вони є однорідними: *тиха, місячна [погожа] ніч; білі, червоні, блакитні [різнокольорові] стрічки*.

Обставини однорідні лише тоді, коли являють собою перелік: *у парках, садах, лісах*. Якщо обставини відповідають на одне питання, але є взаємозалежними (доповнюють одна одну) – вони неоднорідні: *вдень після дощу*.

2. Не ставиться кома:

- між двома однорідними членами речення, з'єднаними сполучниками *і (й), та (= і), або, чи* (якщо сполучники повторюються – кома ставиться, напр.: *Зацвіли усі діброви, і долини, і луги*);
- у стійких висловах з повторюваним сполучником *і...і (ні...ні): і сміх і гріх, ні те ні се*.

3. При протиставленні, поясненні, доповненні між двома однорідними членами речення ставиться тире: *Не пером пишуть – (а) розумом*.

4. Розділові знаки при однорідних членах речення з узагальнювальним словом

Якщо при однорідних членах речення є узагальнювальне слово, то перед ними ставиться двокрапка, а після них тире: *Все навкіл: і трави, і дерева, і куці – наче завмерло*.

* Якщо при узагальнювальному слові є слова *a same, як-от, наприклад*, то перед ними ставиться кома, а після них – двокрапка.

5. Кома при відокремлених членах речення

1. Відокремлюються **додатки**, що мають значення виключення або виділення і починаються словами *крім, зокрема, за винятком, замість, навіть, наприклад*.

2. Відокремлюються **обставини**, виражені дієприслівниковими зворотами або одиничним дієприслівником: *Прислухаючись, ми йшли далі*.

* Не відокремлюються дієприслівники, які мають значення способу дії (і стоять після присудка): *Ми йшли прислухаючись*.

3. Відокремлюються **означення**, виражені дієприкметниковим або прикметниковим зворотом, якщо вони стоять після означуваного слова: *Діти, втомлені біганиною, швидко заснули*.

* Перед означуваним словом можуть відокремлюватися означення, які мають обставинний характер: *Втомлені біганиною, діти швидко заснули*.

4. Завжди відокремлюються **прикладки**, які приєднуються до означуваного іменника словами *тобто, або (=тобто), зокрема, особливо, на ім'я, родом*, наприклад: *Цитрусові, особливо лимони, корисні для здоров'я*.

5. Відокремлюються **прикладки**, що приєднуються пояснювальним сполучником **як** і мають причиновий відтінок значення, пор.:

Остап відчував красу [як?] як художник.

Як художник [як хто?], Остап відчував красу.

6. Відокремлюються всі члени речення (найчастіше обставини місця, часу), що уточнюють, конкретизують зміст однойменного попереднього члена. Якщо уточнювальні члени речення вводяться за допомогою слів *тобто, цебто, або (=тобто), чи (=тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, навіть, хіба що, причому, мабуть*, то між ними кома не ставиться.

* Уточнення – перехід від широкого поняття до вузького: *Тропи, зокрема метафори, увиразнюють мовлення*.

Пояснення – позначення одного й того ж поняття іншими словами: *Тропи (образні слова) увиразнюють мовлення.*

6. Кома при вставних словах

1. Вставні слова, що стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, виділяються комою разом з усім зворотом:

Лист, очевидно написаний поспіхом, був з помилками.

Лист, написаний, очевидно, поспіхом, був з помилками.

2. Вставні слова відділяються від попередніх сполучників (крім *а*), пор:

Дивний лист, що, крім того, написаний поспіхом, був з помилками.

Дивний лист, а крім того, написаний поспіхом, був з помилками.

7. Розділові знаки при вставлених компонентах

Вставлені слова і речення, які вносять додаткову інформацію, виділяються комами або дужками. Якщо вони роз'яснюють висловлену думку, тоді з обох боків ставиться тире:

Диктант написали – а інакше не могло бути – на відмінно.

8. Кома (тире) між частинами складного сполучникового речення

1. Між частинами складносурядного речення кома не ставиться перед одиничним *і* (=та), або (=чи), коли вони мають спільний компонент **або** якщо це окличне, питальне чи спонукальне речення.

2. Між частинами складносурядного і складнопідрядного речення ставиться тире, якщо друга частина виражає **висновок** або **наслідок**:

Прийде весна – і зацвітуть сади.

3. При збігові сполучників кома між ними ставиться тоді, коли частину з другим сполучником можна випустити:

Відомо, що, [коли його не повторювати], вивчене забувається.

Відомо, що коли вивчене не повторювати, воно забувається.

9. Розділові знаки в безсполучниковому реченні

1. Кома:

однорідність, сумісність, послідовність дій: *Місяць на небі, зіроньки сяють.*

2. Двокрапка:

а) факт: (бо) “причина”: *Хвили вляглися: вітер вицух;*

б) факт: (що/а саме) “доповнення”, “пояснення”: *Усі вірили: він не підведе.*

3. Тире:

а) (якщо/коли) “умова”, “час” – факт: *Поїдеш далеко – побачиш багато;*

б) факт – (тому) “наслідок”, “висновок”: *Зацебетав соловейко – пішла луна гаєм;*

в) факт – (а/наче) “протиставлення”, “зіставлення”: *Не чуже позичати – своє здобувати; Говорить – шовком вишиває.*

10. Розділові знаки при прямій мові і цитатах

1. Пряма мова з обох боків береться в лапки. За лапки виносяться крапка і кома.

2. Після слів автора ставиться двокрапка. Слова автора в середині або після прямої мови виділяються комою і тире і пишуться з малої літери.

3. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після них замість коми ставиться тире.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

ПЗ № 1

Тема 1. Синтаксис як наука

Мета: з'ясувати предмет синтаксису як розділу граматики, розглянути склад синтаксичних одиниць та їх мовну специфіку.

Контрольні запитання і завдання:

1. Що є предметом вивчення синтаксису?
2. Назвіть основні синтаксичні одиниці. Як історично трансформувався погляд на склад синтаксичних одиниць?
3. Які найважливіші відмінності між реченням та словосполученням?
4. Назвіть типи та різновиди синтаксичних зв'язків.
5. Наведіть приклади основних синтаксичних засобів.
6. Які синтаксичні відношення встановлюються в межах словосполучення?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 1. Загальні питання синтаксису. 1.1. Предмет синтаксису. 1.2. Синтаксичні одиниці. – С. 5 – 10. 1.4. Синтаксичні зв'язки. – С. 17 – 42. 1.5. Семантико-синтаксичні відношення. – С. 43 – 47).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте структурні та семантичні особливості синтаксичних одиниць – впр. 1, 6 (за кн. *Кобилянська М., Гуйванюк Н.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: Збірник вправ. – К., 1992);
- визначте морфологічні типи словосполучень та характер синтаксичних відношень – впр. 5;
- схарактеризуйте синтаксичні засоби – впр. 7.

ПЗ № 2

Тема 2. Словосполучення

Мета: схарактеризувати словосполучення як одиницю синтаксичного рівня мовної системи; вміти відмежовувати словосполучення від інших сполучень слів.

Лінгвометодичний коментар

У поглядах на словосполучення немає однозначності. Словосполученням вважають: а) будь-яку пару граматично зв'язаних слів, вичленовану з речення; б)

номінативну одиницю, яка в розчленованому виді виражає єдине поняття і може існувати поза реченням.

Виходячи з різних поглядів на словосполучення, до цієї одиниці зараховують групи слів, пов'язані як підрядним, так і сурядним зв'язком, між якими встановлюються як непередикативні, так і передикативні відношення. Тому необхідно відмежовувати словосполучення як синтаксичну одиницю від інших сполучень слів, що можуть виникати у реченні.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть основні одиниці синтаксичного рівня мови.
2. Подайте визначення словосполучення, вкажіть його основні ознаки.
3. У яких відношеннях між собою знаходяться словосполучення і речення?
4. Який тип синтаксичного зв'язку реалізується в словосполученні? Який компонент словосполучення є головним (опорним), а який залежним?
5. Чи є словосполученням сполучення підмета з присудком? Аргументуйте свою відповідь.
6. Що таке модель словосполучення?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 7. Словосполучення як підпорядкована реченню синтаксична одиниця. 7.1. Словосполучення як непередикативна одиниця. 7.2. Словосполучення і речення. 7.3. Принципи класифікації словосполучень. – С. 181 – 192. 7.7. словосполучення і типи синтаксичного зв'язку. – С. 201 – 203. 7.10. Семантико-синтаксичні відношення у словосполученні. 7.11. Формальні і семантичні типи словосполучень. – С. 207 – 212).

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К., 1994. (Розділ 2. Словосполучення. – С. 55 – 68).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте подані сполучення слів – впр. 8;
- утворіть словосполучення, визначте головні і залежні компоненти – впр. 10;
- порівняйте структурно-семантичні ознаки українських та російських словосполучень – впр. 11;
- схарактеризуйте словосполучення за будовою – впр. 15;
- складіть схеми словосполучень – впр. 19.

ПЗ № 3

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть види синтаксичного зв'язку слів у словосполученні і подайте їхню характеристику. Наведіть приклади.
2. Що таке прилягання? Якими засобами воно реалізується? Ілюструйте свою відповідь прикладами.

3. Чим визначається семантика словосполучень? Схарактеризуйте типи відношень між компонентами словосполучення
4. Назвіть типи словосполучень за характером морфологічного вираження опорного слова, за будовою.
5. Які сполучення слів можуть утворюватися в реченні?

Практичне завдання:

- з'ясуйте характер узгодження – впр. 23, керування – впр. 39, прилягання – впр. 42;
- утворіть словосполучення способом прилягання – впр. 44.

ПЗ № 4

Тема 3. Речення

Мета: з'ясувати поняття про речення, вміти визначати його основні ознаки; розмежовувати поняття "речення", "судження", "висловлення".

Лінгвометодичний коментар

Речення посідає особливе місце в системі мовних одиниць. Як кінцевий продукт дії системи мови воно знаходиться на вершині піраміди, утвореної одиницями мови. Основна функція речення – бути мінімальним засобом мовленнєвої комунікації. Всі інші структурні одиниці не здатні самостійно вживатися в мовленні.

Конкретний зміст речень завжди актуальний, тобто співвіднесений з дійсністю. Актуалізація як явище синтаксису має назву предикативності і реалізується в категоріях об'єктивної модальності, синтаксичного часу (темпоральності) та особи (персональності).

Найважливішою структурною особливістю речення є замкненість взаємних синтаксичних зв'язків його компонентів: жодне слово певного речення не може бути головним чи залежним елементом до слів поза його межами.

Отже, а) використовуваність в актах мовленнєвої комунікації, б) предикативність та в) відповідність певній структурній моделі відрізняють речення від інших мовних одиниць і можуть бути перераховані як специфічні риси у визначенні поняття речення.

Контрольні запитання і завдання:

1. Чому речення характеризують як основну комунікативну та конструктивну одиницю мови? Розкрийте зміст цих термінів.
2. Назвіть основні ознаки речення.
3. Розкрийте зміст категорії предикативності. Назвіть її компоненти.
4. Поясніть суть модальності. Якими засобами ця категорія виражається? Схарактеризуйте категорію синтаксичного часу. Чим вона виражається?
5. У чому є відмінність між реченням і висловленням, реченням і судженням?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 2. Речення як основна синтаксична одиниця. 2.1. Природа речення. 2.2. Формально-синтаксична організація речення. 2.3. Семантико-синтаксична організація речення. 2.4. Комунікативна організація речення. 2.5. Синтаксичні категорії речення. 2.6. Просте та складне речення. – С. 51 – 65. Розділ 5. Комунікативний аспект простого речення. 5.5. Речення і висловлення. – С. 154 – 155).

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. (Розділ 3. Просте речення. Загальна характеристика. – С. 69 – 102).

Сучасна українська мова. – К., 1997. (Речення і судження. Предикативність. – С. 221 – 227).

Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. (Синтаксичні засоби стилістики. Просте речення. – С. 179 – 197).

Пономарів О.Д. Стилiстика сучасної української мови. — К., 1993. (Стилiстичний синтаксис. Просте речення. – С. 164 – 178).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте речення за способом вираження предикативності та модальності – впр. 60;
- схарактеризуйте комунікативну будову речень – впр. 61.

ПЗ № 5

Контрольні запитання і завдання:

1. Розкрийте поняття члена речення.
2. Як співвідносяться члени речення та частини мови?
3. З'ясуйте суть відмінностей між розповідними, питальними та спонукальними реченнями. Наведіть приклади.
4. Назвіть ознаки, за якими розрізняються а) двоскладні та односкладні речення; б) поширені та ускладнені речення; в) прості та складні речення. Ілюструйте відповідь прикладами.

Практичне завдання:

- проаналізуйте комунікативні типи речень – впр. 54, 56, 57.
- схарактеризуйте речення за кількістю предикативних центрів, за будовою предикативної основи, за наявністю другорядних членів, за повнотою структури, за характером ускладнення – впр. 64 (II);

Тема 4. Внутрішня структура простого речення

Мета: дати поняття про внутрішню структуру простого речення, про граматичну (предикативну) основу та її роль у реченні.

Лінгвометодичний коментар

Речення як синтаксична конструкція складається із слів або слівосполучень, що виконують в ньому певні синтаксичні та смислові функції. Ці елементарні складові компоненти називаються членами речення.

В залежності від їх ролі в утворенні речення та характеру відношень між ними члени речення поділяються на головні та другорядні.

Головні члени речення є завжди структурно необхідними. Через них виражається предикативність – найважливіша ознака речення. Головні члени речення а) взаємопов'язані один з одним, б) незалежні по відношенню до інших членів речення, в) є достатніми для утворення комунікативної синтаксичної конструкції. Особливий статус головних членів у синтаксичній структурі дозволяє вважати їх граматичною основою речення.

Контрольні запитання і завдання:

1. Дайте визначення члена речення.
2. Схарактеризуйте систему членів речення.
3. У чому полягає особливий статус головних членів речення?
4. Що називається підметом? Чим він виражається?
5. Що називається присудком? Як він співвідноситься з підметом?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.2. Традиційне вчення про члени речення. 3.3. Головні члени речення. – С. 70 – 83).

Практичне завдання:

- з'ясуйте семантику підметів – впр. 66;
- схарактеризуйте граматичні типи підметів – впр. 68, 70, 71, 73, 74, 76;
- проаналізуйте зв'язок присудка з підметом – впр. 102.

Контрольні запитання і завдання:

1. Назвіть типи присудків. За якими критеріями їх виділяють?
2. Наведіть приклади простого ускладненого присудка.
3. Назвіть різновиди дієслівного складеного присудка. Наведіть приклади.
4. Назвіть різновиди складеного іменного присудка. Наведіть приклади.
5. Що називається синтаксичною групою підмета? Присудка?

Практичне завдання:

- схарактеризуйте прості ускладнені присудки – впр. 80, 81;
- проаналізуйте дієслівні складені присудки – впр. 84;
- проаналізуйте іменні складені присудки – впр. 87, 94.

Тема 5. Другорядні члени речення

Мета: визначити засоби вираження та семантику другорядних членів речення, розглянути складні випадки розмежування другорядних членів речення.

Контрольні запитання і завдання:

1. Що є спільного і відмінного між головним та другорядними членами речення?
2. Що є підставою для розрізнення типів другорядних членів речення?
3. Як різняться присубстантивні додатки та неузгоджені означення?
4. Якими частинами мови виражаються неузгоджені означення?
5. У чому полягає граматична та функціональна специфіка прикладки?
6. Назвіть різновиди додатків та засоби їх вираження.
7. Назвіть семантичні групи обставин.
8. Які другорядні члени речення називаються синкретичними?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.4. Другорядні члени речення. 3.5. Нові підходи до класифікації членів речення. – С. 83 – 94).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте означення – впр. 116, 118, 126 (II), 127 (II);
- розрізніть присубстантивні додатки та неузгоджені означення – впр. 117, 121, 134.

Практичне завдання:

- схарактеризуйте додатки – впр. 132, 133;
- схарактеризуйте обставини – 139 – 143, 145.

Тема 6. Односкладні речення

Мета: показати логіко-змістові та формально-лінгвістичні особливості односкладного речення (ОР), визначити його структурно-граматичні типи, пояснити семантичні особливості кожного з типів ОР.

Лінгвометодичний коментар

Поняття "односкладне речення" є опозитивним до співвідносного з ним поняття "двоскладне речення". Обидва терміни відображають реально існуючу структурну градацію синтаксичних конструкцій, в яких предикативність виражається двома або одним головним членом.

З погляду логіки ОР є мовним вираженням логіко-психологічного судження. Особливість цієї форми мислення полягає в тому, що тут вербалізується лише предикат, а суб'єкт судження існує як чуттєвий образ. Формально-лінгвістичною особливістю ОР є те, що предикативність у ньому виражається одним головним членом, бо в цьому типі речень відсутні предикативні відношення. ОР різняться між собою формою вираження головного члена, на основі чого виділяються два основні типи: дієслівні та іменні ОР.

У дієслівних ОР стверджується або заперечується наявність незалежної ознаки (дії), не віднесеної до суб'єкта. Позицію головного члена в них можуть посідати всі дієвідмінювані форми (в означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових та безособових реченнях) та інфінітив (в інфінітивному реченні).

В іменних реченнях стверджується або заперечується існування (буття) предмета. Тут у позиції головного члена вживається лише іменник чи субстантивоване слово в називному (номінативне речення) або родовому (генітивне речення) відмінках.

Контрольні запитання і завдання:

1. Чим зумовлюється наявність у мові ОР?
2. У чому полягає специфіка головного члена ОР?
3. На яких принципах базується класифікація ОР?
4. Чим відрізняється класифікація ОР у шкільній та вузівській граматиці?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.6. Двоскладні й односкладні речення. – С. 94 – 100).

Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. (Синтаксичні засоби стилістики. Односкладні та неповні речення. – С. 197 – 213).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові односкладні речення – впр. 151, 152, 153, 155.

ПЗ № 11

Практичне завдання:

- схарактеризуйте безособові ОР – впр. 156;
- схарактеризуйте інфінітивні ОР – впр. 163.

ПЗ № 12

Практичне завдання:

- схарактеризуйте номінативні ОР – впр. 168; генітивні ОР – впр. 171, вокативні ОР – впр. 179;
- трансформуйте двоскладні та односкладні речення — впр. 172.

ПЗ № 13

Тема 7. Неповні речення. Нечленовані речення

Мета: з'ясувати структурні, морфологічні, функціонально-змістові особливості неповних та нечленованих речень; визначити їх комунікативно-семантичні типи.

Контрольні запитання і завдання:

1. Схарактеризуйте фактори, які спричиняють уживання неповних речень.
2. Чи обов'язково структурна неповнота призводить до неповноти смислової?
3. Які компоненти речення випускаються найчастіше?
4. Схарактеризуйте різновиди неповних речень.

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.8. Повні й неповні речення. – С. 102 – 105).

Практичне завдання:

- з'ясуйте характер неповноти у реченнях – впр. 180;
- визначте тип неповних конструкцій – впр. 181;
- схарактеризуйте відмінності між односкладними, неповними та нечленованими реченнями – впр. 184.

ПЗ № 14

Контрольні запитання і завдання:

1. У чому полягає основна структурна особливість нечленованих речень?
2. Які частини мови використовуються як нечленовані комунікати?

3. Якою є роль слів-речень у мовленні?
4. Що служить підставою для класифікації нечленованих речень?
5. Чому нечленовані комунікати кваліфікуються як еквіваленти речень?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.7. Нечленовані речення. – С. 100 – 102).

Практичне завдання:

- визначте тип нечленованих речень, з'ясуйте їх морфологічне вираження – впр. 174, 175.

ПЗ № 15

Тема 8. Просте ускладнене речення

Мета: виявити фактори, що визначають однорідність і відокремленість членів речення; з'ясувати склад і функцію одиниць, що не входять до базової структури речення.

Контрольні запитання і завдання:

1. Які комунікативні конструкції кваліфікуються як ускладнені? Чому?
2. Схарактеризуйте засоби вираження однорідності.
3. Як виявляється однорідність означень?
4. Назвіть умови відокремлення другорядних членів речення.
5. Від чого залежить відокремлення означень?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ 3. Формально-синтаксичний аспект простого речення. 3.12. Ускладнені речення. – С. 112 – 113).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте однорідні члени речення – впр. 212;
- поясніть причину неоднорідності означень – впр. 211;
- трансформуйте подані речення, поясніть умови відокремлення означень – впр. 217;
- схарактеризуйте умови відокремлення прикладок – впр. 218, 219.

ПЗ № 16

Контрольні запитання і завдання:

1. Що є умовою відокремлення обставин?
2. Які особливості відокремлення додатків?

3. Які члени речення називаються уточнювальними?
4. Назвіть одиниці, які не входять до базової структури речення. Схарактеризуйте їх функцію.

Практичне завдання:

- поясніть умови відокремлення обставин – впр. 221;
- схарактеризуйте уточнювальні компоненти – впр. 226;
- з'ясуйте різницю між уточнювальними та однорідними членами речення – впр. 228;
- схарактеризуйте вставні компоненти – впр. 236, 237;
- схарактеризуйте вставлені конструкції – впр. 239.

**ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
(складне речення)**

ПЗ №1

Тема 1. Складне речення як синтаксична одиниця

Мета: подати загальні відомості про СР як особливу синтаксичну конструкцію, показати її функціонально-комунікативну специфіку.

Контрольні запитання і завдання:

7. Що є спільного і відмінного між простим та складним реченням?
8. Якими ознаками характеризується СР?
9. Чим відрізняються частини СР від простих речень?
10. Які відношення виникають між частинами СР і якими засобами вони виражаються?
11. Схарактеризуйте засоби зв'язку в сполучникових СР.

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993. (Розділ IX. 1. Ознаки складного речення. 2. Формально-синтаксична структура складного речення. 3. Семантико-синтаксична структура складного речення. 5. Принципи класифікації складних речень. 6. Сурядність і підрядність у складному реченні. – С. 279-297).

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К., 1994. (Складне речення. Загальна характеристика складного речення. – С. 416-424).

Кващук А.Г. Синтаксис складного речення. – К., 1986. (Поняття про складне речення. 1. Складне речення як семантико-синтаксична та інтонаційна єдність. – С. 5-8. 2. Засоби зв'язку між частинами у складному реченні. – С. 12-15).

Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. (Синтаксичні засоби стилістики. Складне речення. – С. 213-220).

Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. — К., 1993. (Стилістичний синтаксис. Складне речення. — С. 178-188).

Практичне завдання:

- з'ясуйте відмінності між простими, ускладненими та складними реченнями – впр. 240 (за кн. *Кобилянська М., Гуйванюк Н.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: Збірник вправ. — К., 1992);
 - схарактеризуйте засоби, що пов'язують частини СР – впр. 242.
- Контрольна робота – впр. 246.

ПЗ №2

Тема 2. Складносурядні речення

Мета: схарактеризувати ССР як різновид сполучникового СР, з'ясувати принципи класифікації ССР, визначити їх структурні та семантичні особливості.

Контрольні запитання і завдання:

1. Як поєднуються частини ССР?
2. На які класи і на яких підставах поділяються ССР?
3. Схарактеризуйте формальні типи ССР.
4. Схарактеризуйте семантичні типи ССР.
5. Які сурядні сполучники є семантичними, які асемантичними?

Література для самостійного опрацювання:

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993. (Розділ ІХ. 8. Складносурядні речення. 12. Складносурядні речення відкритої структури. 13. Складносурядні речення закритої структури. 14. Основні семантичні типи складносурядних речень).

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К., 1994. (Складносурядні речення. — С. 597-628).

Практичне завдання:

- визначте засоби зв'язку частин ССР – впр. 251;
- продовжіть речення відкритої структури – впр. 253;
- назвіть смислові відношення між частинами ССР із сполучником *і* – впр. 254.

ПЗ №3, 4

Практичне завдання:

- проаналізуйте ССР з розділовими сполучниками – впр. 256;
- схарактеризуйте ССР з градаційними та пояснювальними (присуднувальними) відношеннями – впр. 262.

Контрольна робота – впр. 261 (І: 1-4, ІІ: 5-8, ІІІ: 9-12).

ПЗ №5

Тема 3. Складнопідрядні речення

Мета: осмислити граматичні особливості СПР, вміти визначати їх структурно-семантичні різновиди.

Контрольні запитання і завдання:

1. Які структурні особливості має СПР?
2. На чому ґрунтується структурно-семантична класифікація СПР?
3. Як розмежовуються сполучники та сполучні слова?
4. Яку роль відіграють співвідносні слова?
5. Чому з'єднувальні засоби не є визначальними при класифікації СПР?

Література для самостійного опрацювання:

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К., 1994. (Складнопідрядне речення. Визначення. Класифікація. Будова. — С. 424 – 446).

Практичне завдання:

- визначте засоби зв'язку частин СПР – впр. 264;
- розмежуйте сполучники та сполучні слова, назвіть семантичні та асемантичні сполучники – впр. 265.

ПЗ №6, 7

Тема 4. СПР-конструкції нерозчленованої будови

Практичне завдання:

- схарактеризуйте основні засоби зв'язку: сполучники, сполучні слова, співвідносні слова – впр. 268;
- знайдіть СПР означальні із вказівними словами – впр. 269;
- знайдіть СПР означальні із факультативною підрядною частиною – впр. 270;
- знайдіть СПР з'ясувальні із вказівними словами – впр. 275.

ПЗ №8

Тема 5. Розчленовані СПР-конструкції

Практичне завдання:

- схарактеризуйте семантику СПР з підрядними часу – впр. 279;
- встановіть семантичні різновиди СПР місця – впр. 283;
- знайдіть СПР з підрядними причини – впр. 284.

Практичне завдання:

- проаналізуйте СПР з підрядними умови – впр. 286;
- схарактеризуйте СПР з підрядними допустовими – впр. 288;
- знайдіть СПР з підрядними мети – впр. 289.

Практичне завдання:

- проаналізуйте СПР з підрядними порівняльними та речення з порівняльними зворотами – впр. 293;
- знайдіть СПР з підрядними наслідковими – впр. 299;
- знайдіть СПР з підрядними супровідними – впр. 300;
- схарактеризуйте перехідні випадки між сурядністю та підрядністю – впр. 301.

Контрольна робота – впр. 308 (I, II, III).

Тема 6. Безсполучникові СР

Мета: з'ясувати граматичну специфіку безсполучникових складних конструкцій, виявити їх функціональні можливості.

Контрольні запитання і завдання:

5. Назвіть визначальні ознаки синтаксичної будови БСР.
6. Що є підставою для класифікації БСР?
7. У чому полягає близькість БСР і сполучникових СР?
8. Чому БСР є семантично місткішими?
9. Як розглядаються БСР у школі?

Література для самостійного опрацювання:

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. (Складні безсполучникові комунікати. Загальна характеристика. – С. 628-635).

Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові. – К., 1989. (Синонімія типів складного речення. – С. 11-12).

Практичне завдання:

- схарактеризуйте структуру і семантику БСР з однотипними частинами – впр. 310, 311;
- визначте різновиди БСР з різнотипними частинами – впр. 312.

Контрольна робота – впр. 313 (I, II, III, IV).

Тема 7. Багатокомпонентні СР

Мета: показати структурні та семантичні особливості БкСР різних типів, виявити їх стилістичний потенціал.

Література для самостійного опрацювання:

Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові. – К., 1989. (Особливості складних ускладнених речень. – С. 45-49. Речення з однорідною, неоднорідною і послідовною підрядністю. – С. 73-75. Речення з сурядністю і підрядністю. – С. 77-81. Речення з підрядністю і сурядністю. – С. 84-85).

Практичне завдання:

- проаналізуйте СПР з кількома підрядними – впр. 316, 317;
- схарактеризуйте СР з сурядністю та підрядністю – впр. 320;
- схарактеризуйте СР з різними видами синтаксичного зв'язку – впр. 321.

Тема 8. Пряма й непряма мова

Мета: ознайомитися зі способами передачі чужого мовлення, визначити їхні комунікативні можливості.

Практичне завдання:

- схарактеризуйте різні засоби передачі чужого мовлення – впр. 323;
- знайдіть конструкції з непрямою мовою – впр. 331;
- знайдіть конструкції з прямою та непрямою мовою – впр. 332.

**РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА
ДО ВСЬОГО КУРСУ**

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993.

Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови. – К., 1982.

Волох О.Т. та ін. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. – К., 1972.

Іваницька Н.Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу. – К., 1989.

Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К., 1985.

Кващук А.Г. Синтаксис складного речення. – К., 1986.

Мельничайко В.А. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. – К., 1989.

Плиско К.М. Організація навчання синтаксису в середній школі. – К., 1990.

Плиско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – К., 1992.

Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994.

Сучасна українська літературна мова./ За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994.

Сучасна українська мова. Синтаксис / За ред. О.Д. Пономаріва. – К., 1994.

Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові. – К., 1989.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПИСЬМОВОЇ РОБОТИ

Розділ "Просте речення".

З тексту окремого твору дібрати та проаналізувати за схемами:

- речення із складеним дієслівним присудком (з різними типами допоміжних дієслів);
- речення із складеним іменним присудком (з різними типами дієслівних зв'язок);
- речення з різними типами синкретичних другорядних членів речення;
- речення з різними типами нечленованих словосполучень;
- по 2 приклади означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових речень;
- 5 різновидів безособового односкладного речення;
- 3 різновиди інфінітивного речення;
- кілька різновидів двоскладного й односкладного неповного речення.

Розділ "Складне речення".

З тексту окремого твору дібрати та проаналізувати за схемами:

- по 2 приклади ССР різних типів;
- по 2 приклади нерозчленованих СПР різних типів;
- по 2 приклади розчленованих СПР різних типів;
- по 2 приклади БСР з однотипними частинами;
- по 2 приклади БСР з різнотипними частинами;
- по 2 приклади СПР з однорідною, неоднорідною і послідовною підрядністю;
- 4 приклади багатокомпонентних складних речень змішаного типу.

Вимоги до індивідуальної письмової роботи

1. Письмова робота підписується на титульній сторінці.
2. Записи ведуться на правій сторінці зошита (без полів). Номери сторінок ставити вгорі справа.
3. Повний список синтаксичних явищ, запропонованих до аналізу, подається в "Змісті". У кінці рядків вказати сторінку з дібраним прикладом.
4. Один приклад можна використовувати для ілюстрації різних синтаксичних явищ.
5. При аналізі простого речення письмово зазначати лише його структурно-семантичний різновид та підкреслювати всі члени речення.
6. При аналізі складного речення подавати лінійну та графічну схеми.

СХЕМИ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Словосполучення (Слс)

1. Початкова форма Слс.
2. Тип Слс за структурою – просте // складне, вільне // цілісне.
3. Тип Слс за опорним словом – субстантивне, ад'єктивне, прономінальне, нумеральне, адвербіальне, дієслівне.
4. Сміслові відношення між компонентами – атрибутивні, об'єктні, обставинні (тип обставинних відношень).
5. Тип підрядного зв'язку – узгодження (повне // неповне), керування (сильне // слабе, безпосереднє // опосередковане), прилягання.
6. Засоби вираження граматичного значення – флексія, прийменник, порядок слів.

Просте речення (Р)

1. Тип Р за комунікативною настановою – розповідне // питальне // спонукальне.
2. Тип Р за емоційним забарвленням – окличне // неокличне.
3. Тип Р за відношенням до дійсності – стверджувальне // заперечне.
4. Тип Р за будовою предикативної основи – двоскладне (дієслівне // іменне), односкладне (тип), нечленоване (тип).
5. Тип Р за другорядними членами – поширене // непоширене.
6. Тип Р за повнотою – повне // неповне (тип).
7. Тип Р за характером ускладнення структури.
8. Аналіз членів речення (група присудка, група підмета).

Член речення (ЧР)

1. Тип ЧР за функціональним значенням.
2. Морфологічне вираження ЧР.
3. Структурний тип – простий // складний // складений.
4. Тип підрядного зв'язку та засоби його вираження.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Загальні рекомендації: визначити кількість предикативних компонентів, для чого відшукати предикативні центри; визначити межі предикативних частин, відділивши їх вертикальними рисками, й понумерувати. З'ясувати засоби зв'язку частин та визначити тип СР.

Складносурядне речення (ССР)

1. Тип ССР за потенційним складом: відкритої чи закритої структури.
2. Граматичні засоби зв'язку предикативних частин: сполучники та їх типи, форми дієслів-присудків, порядок розташування компонентів та ін.
3. Відношення між компонентами: єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні та їх відтінки.

Складнопідрядне речення (СПР)

1. Тип СПР: розчленованої чи нерозчленованої будови.
2. Граматичні засоби зв'язку підрядної частини з головною: підрядний сполучник або сполучне слово, вказівне слово, співвідношення дієслівних форм, порядок частин, лексичні елементи та ін.
3. Сміслові відношення між головною і підрядною частинами та їх відтінки.

Безсполучникове речення (БСР)

1. Тип БСР: з однотипними чи різнотипними частинами. Співвідносне (синонімічне) сполучникове СР.
2. Граматичні засоби зв'язку компонентів: порядок розташування частин, співвідношення дієслівних форм, лексичні елементи та ін.
3. Сміслові відношення між частинами.

Багатокомпонентні СР

1. Тип багатокомпонентного СР.
2. Структурно-семантична характеристика компонентів СР.
3. Характеристика підрядності у СР з кількома підрядними: однорідна, неоднорідна, послідовна, мішана.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Синтаксис як наука. Предмет синтаксису.
2. Синтаксичні одиниці.
3. Синтаксичні зв'язки.
4. Синтаксичні відношення.
5. Синтаксичні засоби.
6. Словосполучення як одиниця синтаксису. Словосполучення та інші сполучення слів.
7. Класифікація словосполучень.
8. Речення як основна синтаксична одиниця. Основні ознаки речення.
9. Класифікація речень.
10. Внутрішньо-синтаксична структура простого речення. Система членів речення.
11. Головні члени речення.
12. Другорядні члени речення. Загальні питання виділення другорядних членів речення.
13. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта.
14. Обставини як синтаксичне вираження ознак дії.
15. Означення як синтаксичне вираження атрибута.
16. Синкретичні другорядні члени речення.
17. Односкладні речення. Характер головного члена в односкладному реченні.
18. Структурно-семантичні типи односкладних речень.
19. Неповні речення. Умови вживання неповних речень.
20. Структурні різновиди неповних речень.
21. Нечленовані речення.
22. Прості речення ускладненого типу.
23. Речення з однорідними членами.
24. Речення з відокремленими другорядними членами.
25. Одиниці, що не входять до базової структури речення.
26. Граматичні та семантичні ознаки складного речення (СР).
27. Засоби зв'язку частин СР.
28. Поділ СР за основними засобами зв'язку.
29. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і змістових відношень між частинами складносурядного речення (ССР).
30. Структурно-семантичні типи ССР.
31. Структурні особливості складнопідрядного речення (СПР) та засоби оформлення зв'язку між головною та підрядною частинами.
32. Розмежування сполучників та омонімічних з ними сполучних слів.
33. Типи СПР. Конструкції розчленованої та нерозчленованої будови.
34. Структурно-семантична класифікація СПР.
35. СПР-конструкції нерозчленованої будови.
36. Розчленовані СПР-конструкції.
37. Граматична природа і відмінність безсполучникових складних речень (БСР) від сполучникових.
38. БСР з однотипними частинами.
39. БСР з різнотипними частинами.
40. Пунктуація в БСР.
41. Багатокомпонентні СР.
42. СР з кількома підрядними частинами.
43. СР із сурядним і підрядним зв'язком.
44. СР з різними типами синтаксичного зв'язку.
45. Період, його синтаксична природа. Структурні типи періоду.
46. Засоби передачі чужого мовлення.
47. Поняття про текст. Навчальні програми середньої школи і питання лінгвістики тексту.
48. Синтаксична структура тексту. Види текстової інформації.
49. Засоби зв'язку між висловленнями у тексті.
50. Принципи пунктуації. Система розділових знаків.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА 1. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Тема 1. Синтаксис як наука	3
Тема 2. Словосполучення	7
Тема 3. Речення як основна синтаксична одиниця	11
Тема 4. Внутрішньо-синтаксична структура простого речення	
Тема 5. Другорядні члени речення	
Тема 6. Односкладні речення	
Тема 7. Неповні речення. Нечленовані речення (слова-речення)	
Тема 8. Просте ускладнене речення	
Тема 9. Актуальне членування простого речення	

ЧАСТИНА 2. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Тема 1. Складне речення як синтаксична одиниця	
Тема 2. Складносурядні речення	
Тема 3. Складнопідрядні речення	
Тема 4. СПР-конструкції нерозчленованої будови	
Тема 5. Розчленовані СПР-конструкції	
Тема 6. Безсполучникові СР	
Тема 7. Багатокомпонентні СР. Період	
Тема 8. Пряма й непряма мова	
Тема 9. Синтаксис тексту	
Тема 10. Пунктуація	

Перелік основних пунктограм

Рекомендована література

Теми практичних занять

Завдання для індивідуальної письмової роботи

Схеми синтаксичного розбору

Питання до екзамену